

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 71
(19602)
2022 чылдың
сентябрь 21
среда

Хүннүң үнери — 06:26
Ажары — 18:43
Хүн дурту — 12:17

Садар өртээ
хостуг

12+

Бирги Чемпионат – бурунгаар дидим базым

/ Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдааның болгаш Чемпионаттың киржикчилери шаңнал үезинде.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Хөмүр өртээниң чер бүрүзүнде ылгалы чүдел?

Республиканың суур бүрүзүнде чурттакчы чон-
га 1 тонна хөмүр-даштың садар өртөөн Чазак-
тың доктаал-саавырынга даянып тургускан.

\ 5-ки арында

Ажыктыг болгаш хөглүг чай эрткен

Бо чылын аарыг-хамчык өршээлдиг болганы-биле, ажы-төлдүң чайгы үеде
дыштанылганын организаастааны мурнуку ийи чылга деңнээрге, элээн идеп-
кейлиг болганы өөрүнчүг болбас арга чок.

\ 7-ги арында

54 млн рубльди «Көдээ черниң
эмчизи» программага аңгылаан.

Украинага
амы-тынындан
чарылган
шериглерге
болгаш
эки турачыларга
күрүне
шаңналдарын
тывыскаан

Тускай шериг операция-зынга көргүскен маадырлык чоруу болгаш эрес-дидими дээш, Россия Федерациязының Президентизинин Чарлы-биле "Дидим чоруу дээш" деп медаль-биле мөчээниниң соонда эки турачы А.С. Монгуш, Эрес-дидим чорук ордени-биле эки турачы А.А. Оюн, старшина Р.Н. Кочнев, сержант А.Н. Тюлюш, биче сержантылар Э.Р. Монгуш, Б.А. Донгак, Б.Д. Иргит, гвардия ефрейтору Б.Ш. Кара-Сал, анаа шериглер Н.К. Седен, А.А. Саая, О.В. Монгуш, Б.М. Санаа, Б.В. Күжүгет, А.А. Намзын, М.В. Таспаанчык, Э.М. Комбу, А.Ч. Намчал, матрос Ч.Н. Сандак-Хуурак олар шаңнаткан.

Тываның төлептиг оолдарының шаңналдарын оларның чоок, төрзөн кижилеринге Тываның Чазаның Даргазының оралакчысы Т. Куулар, Дээди Хуралының Даргазы К. Даваа болгаш Тыва Республикада кол федералдыг инспектор А. Вавилихин тывыскаан.

Маадырлар кезээ мөңгедэ уттундурбас.

/ Ч. СААЯ.

Аппарат хуралынга эң-не кол темаларны болгаш сорулгаларны сайгарып чугаалашкан

Тывада одалга сезону эгелзэн. Чылыг хандырылганың төп одалга системаларын Кызыл, Шагаан-Арыг хоорайларда, Хову-Аксы болгаш Чаа-Хөл суурларда салыпкан. Бөгүн Ак-Довурак хоорайда одалга сезону эгелзэн.

Хөмүр сөөртүлгезинин айтыры Тываның Одалга болгаш энергетика, Чуртталга-коммунал ажыл-агый яамыларының удуртукчуларының хыналдазында арткан. Чедери берге суурларже доктааттыг хуусаа дургузунда хөмүрнү бүрүнү-биле чедирген турар ужурулуг. Кым-даа хөмүр-даш өртзөн өстүрбези-биле, сайгарлыкчыларга хөмүр-даш

сөөрткени дээш, хөй эвес немелдени кылыр арганы тургузуп турар. Өртектер бадылаттыг, тайылбыр ажылын күштелдирер.

Тываның Орук-транспорт

яамызы октябрь айда Кызыл – Ак-Довурак, бо чылдың төнчүзүнге чедир Кызыл – Эрзин, Кызыл – Хандагайты аразында аай-дедир пассажирлер аргыжылгазы чоруп

эгелээр дээрзин дыңнаткан. Амдыызында транспортту болгаш чолаачыларны белеткээр ажылдар чоруп турар.

Эрткен чылга деңээр, 2022 чылдың 8 айының дургузунда кем-херек үүлгедииш-киннери болгаш орук озал-ондааның талазы-биле экижи турар байдал бар. Кем-херек үүлгедииш-киннери 24 хуу бада берген, ооң иштинде 33,7 хуузу хөй-ниити черлеринге болган. Арагалаашкын-биле холбашкан база бичии болгаш элээди уругларның кем-херек үүлгедииш-киннерин болдурбазынче угланган ажылдар онза кичээнгейни оттуруп турар.

/ Тываның Чазаның парлалга албаны.

Орук-аргыжылга айтырыы шиитпирлеттинип турар

Кожууннар, суурлар аразында, хоорай иштинге пассажирлер аргыжылгазын бүрүнү-биле харыылаар аңгы организацияны чоокта чаа тургускан болгай. Чаа бүдүрүлгени «Тываавто-транс» кызыгаарлаттыг харыысалгалыг ниитилел дээр. Аңаа «Д» категориялыг 60 чолаачы, 36 кондуктор херек дээрзин республиканың Орук-транспорт яамызы дыңнаткан. Чолаачының ортумак шалыңы 50–60 муң, а кондукторнуң 40 муң рубль. Республиканың Чонну ажылга хаара тудар төптери

ажылдаар күзелдиг кижилерни тып бээринге дузалаар.

Кызыл – Ак-Довурак – Кызыл, Кызыл – Эрзин – Кызыл, Кызыл – Хандагайты – Кызыл деп маршруттарны катап эгиткен болганда, октябрь айда пассажирлер сөөртүп, ажылдап эгелээр. Улуг-Хем, Эрзин, Өвүр кожуннар, Ак-Довурак хоорай остановкаларны, автостанцияны чаартып кылыр, автобустарга гаражтар белеткээр ужурулуг.

Республиканың бюджетинден үндүрген акша-хөреңги-биле 40 кижилер ЮТОНГ деп маркалыг 8 чаа автобусту

садып алган. Узун орук чоруурунга эптиг, таарымчалыг бир автобустуң өртзө 8,6 млн рубль болган. Ук ажил «Кызылгор-транс» деп бүдүрүлгеден аңгы чоруттунар.

Кызылдың хөй чон аргыжар черлеринге тааржыр автобустар садып алырынга дузалаар кылдыр «Сбербанк Лизинг-биле» керээ чардынган. Банкының 298,0 млн рубль лизинг акшазы-биле 28 автобусту садып алган. А ол акша-хөреңгени 2023–2025 чылдарда эгидер ужурулуг.

ПАЗ ВЕКТОР NEXT деп маркалыг 10 автобус. Бир автобуска 20 кижилер олурар, 71 кижилер туруп алгаш аргыжар. ЮТОНГ деп маркалыг 18 автобусту бертик-межел хамаатыларга эптиг кылдыр кылган. Бир автобуска 22 кижилер олурар, 51 кижилер туруп алгаш аргыжар.

Чаа автобустарны тургузары-биле Кызылдың Индустриальная, 4 деп адреске гаражтарны хөлезилеп алган. Таңныылдыг, электри, чылыг хандырылгалыг болурундан аңгыда, машина-техника

септеп кылыр тускай оңгарларлыг.

Автобустарны республикага эккээр, оларның ажылын шуудадып эгелээринге үе херек. Автобустарны бүрүткээр, лицензия даңзызынче кириер – документация кылыр ажылдарга 4 неделя херек. А бо бүгү ажил-херек доосту бээр, Орук-транспорт яамызы «Березка» деп платформадан садып алышкын кылыр.

Кожууннар аразында, хоорай чоогунда суурлар аразында халдыр автобустарның маршрутунуң картаны болгаш күрүнө керээзин кылдырынга 1 неделя үе херек. Доктаамал халдыр автобус билеттеринин доктаамал өрткө-үнезин таарыштыр тургузуп бээр, субсидиялыг – чиигелделиг маршруттар кылырынга бо ажил эргежок чугула.

Республиканың Саң-хөө, Орук-транспорт яамылары, ТР-ниң Тарифтер талазы-биле албаны пассажирлер аргыштырылганың экономиктиг анализин кылгаш, 2023 чылда транспорт бүдүрүлгезин деткиир, ооң чарыгдалдарының чартык кезинин орнун төлөп бээр субсидиялар дугайында шиитпирлээр ужурулуг.

/ Р. ДЕМЧИК белеткэн.

Өөрүп четтиргенин илереткен

Сөөлгү хонуктарда чүгле Тывада эвес, а Россия девискээринде өрттер удаа-дараа болуп турарын билер бис. Өрткө удур ажылдарны тус черлериниң албан черлери кылып турар. Ындыг турбуже, харыысалга чок хамаатыларның уржуундан өрттүң катаптатынып турары харааданчыг.

Сөөлгү үш хонукта Эрзин кожунга болган өрт дугайында ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг бодунун блогунга демдеглээн:

«Эрзин кожунга болган үш улуг өрттү республиканың

болгаш Россияның арга-арыг даамылдары база тус черниң чурттакчы чону демнежи тургаш өжүргөн. Бойдустан халавын ажып эртеринге агаар-бойдус база дузалаан. Сөөлгү үш хонукта чүгле Эрзин кожунга эвес, а Таңды болгаш Улуг-Хем кожуннарда болуп турган өрттерни өжүргөн.

РФ-тиң ОБЯ-ның удуртукчу Александр Вячеславович Куренковка биске деткимчези дээш өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Ооң Абакан, Саяногорск болгаш Черногорск хоорайлардан чо-

рутканы бөлүк камгалакчылары малчыннарның кыштагларын болгаш Эрзин кожунунуң Качык сумузу Моол кызыгаарының талазындан келген өрттен камгалаан.

Серемчилелдиг болуру кончук чугула. Өрт халавы кижилерниң буруузу-биле болуп турар. Тус черлерге профилактиктиг үнүүшкүннерни ам-даа кылыр бис. Тус черлерниң кожун чагыргалары өрткө удур ажылдарны идепкейли-биле чорудуп, буруулугларны илередип, торгаап, хемчээр алып болза эки».

/ Бистиң корр.

ДУЖУТ АЖААЛДАЗЫ

Республикада көдээ ажил-агый культураларының дүжүдүнүн ажаалдазы

**2022 ЧЫЛДЫҢ КҮЗҮНҮҢ ОРТАА ҮЕЗИ СЕНТЯБРЬ АЙДА АГААР-БОЙДУСТУҢ АРАЙ ТААРЫМЧА ЧОК БАЙДАЛДАРЫ
ТУРЗА-ДАА, ЧЕР АЖЫЛ-АГЫЙ КУЛЬТУРАЛАРЫНЫҢ ДҮЖҮДҮНҮҢ АЖААЛДАЗЫ ШУДУРГУ ЧОРУП ТУРАТ.**

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызынга сентябрь 18-те кирген медээлер ёзугаар алырга, тараа аймааның ниити 1 190 га шөлүндө тарааны кестиргеш, 1 253 тонна дүжүттү ажаап алган.

Тараа аймааның аайы-биле: кызыл-тас – 797 тонна; кырлыг-кара – 100 тонна; сула – 356 тонна. Бир гадан дүжүткүрү – 10,5 центнер.

Дараазында Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарда 2022 чылдың сентябрь 18-те кожууннарда медээлер ёзугаар алырга, байдал мындыг. Таңды кожуунда ниитизи-биле 770 га шөлде тараа аймааның дүжүдү ажаап алдыган. Ооң иштинде А.М. Боровиковтуң тараачын-фермер ажил-агыйының шөлдеринде – 170 га, М.А. Санников тараачын-фермер ажил-агыйының

шөлдеринде – 500 га, хууда сайгарлыкчы Ч.Х. Оюннуң тараа шөлдеринде – 100 га.

Бии-Хем кожуунда ниитизи-биле 40 га шөлде тараа аймаан ажаап алган. Ол дээрже хууда сайгарлыкчы А.Н. Монгуштуң тараазының шөлдеринде болуп турар.

Каа-Хем кожуунда ниитизи-биле 220 га шөлде тараа аймааның дүжүдүн ажаап алгаш, планны күүсеткен. Кожуунда 220 га тараа шөлүнүн 60 газы В.З. Пироговтуң тараачын-фермер ажил-агыйының шөлдери.

Сүт-Хөл кожуунда ниитизи-биле 70 га шөлде тараа аймаа ажааттыган. Ол дээрже планның 23 хуузу. Дүжүдүн ажаап алганы шөлдер «Саян» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге хамааржыр.

Чөөн-Хемчик кожуунда ниитизи-биле 90 га шөлде тараа аймааның дүжүдүн ажаап алгаш, планның 42,9 хуузу күүсеткен. 90 ганың 70-и

чурттакчы чоннуң 20 газы М.Ч. Моңгуштуң тараачын-фермер бүдүрүлгезиниң тараа шөлдери болур.

Тараа аймааның хевирлериниң аайы-биле алырга, республикада ниитизи-биле 610 га шөлде кызыл-тасты сентябрь 18-ке чедир ажаап алган.

А.М. Боровиковтуң тараачын-фермер ажил-агыйы – 80 га, М.Ч. Моңгуштуң тараачын-фермер бүдүрүлгези – 100 га, М.А. Санниковтуң тараачын-фермер ажил-агыйы – 100 га, хууда сайгарлыкчы А.Н. Монгуш – 40 га, В.З. Пироговтуң тараачын-фермер ажил-агыйы – 150 га, техникум – 50 га, М.Ч. Монгуштуң тараачын-фермер бүдүрүлгези – 20 га, чурттакчы чон – 70 га шөлде кызыл-тасты сентябрь 18-ке чедир ажаап алган.

300 га шөлде кырлыг-караның дүжүдүн М.А. Санниковтуң тараачын-фермер ажил-

агыйы ажаап алган.

Республикада ниитизи-биле 280 га черде суланы сентябрь 18-ке чедир ажаап алган. Ооң аразында М.А. Санниковтуң тараачын-фермер ажил-агыйы – 100 га, «Саян» көдээ ажил-агый бүдүрүлгези – 70 га, техникум – 20 га, А.М. Боровиковтуң тараачын-фермер ажил-агыйы – 90 га шөлде суланы ажаап алган.

8 709 га шөлде мал чеминиң культураларының дүжүдүн ажаап алган. Чаңгыс чылдыг сигенниң 2 173 га шөлүндө 1951 тонна сигенни, 5 653 гада хөй чылдыг сигенниң 6843 тонна дүжүдүн мал чеминге белеткеп алган. Чаңгыс чылдыг сигенниң 1 гадан дүжүдү 9 центнер, хөй чылдыг сигенниң 1 гадан дүжүдү 10,6 центнер болган.

/ Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының медээлеринден белеткээн.

Ажыглал чок черлер дугайында

Тывада черлерниң 10 хуузу ажыглаттынмайн турар. Ол дээрже 273,4 муң га чер, оларның барык 80 муң га – тараа шөлү. Ооң чылдагаанары аңгы-аңгы, ол ышкаш черлерни көңгүс хайгааралга албайн турар. Ынчангаш хоойлуга дүүшпес черлерде төктүнген боктуң, черлик хендир үнүжү-биле холбашкан берге айтырыгларның тургустунуп турар чылдагааны ол.

Ай бурунгаар кожууннарның девискээрлеринде бок, чашпан үнген шөлдерниң даңзызын тургускан дээрзин Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызы илеткээн. Шилчилгелиг отчёттарны кылып тургаш, чүгле саазын кырында юридиктиг чүүлдерге доктааган ажы чок, комплекстиг арга херек. Бистиң республикавыска дүжүт алыр бир магадылалы – суггаттыг черлерге тараа культуразын тарыыры. Совет үеде Тывага барык 130 мелиорация ажилдары турган, амгы үеде үчүттә ооң чартындан безин эвээш арткан. Чаа-Хөл, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарда ажилдар мүн-не ажырбас. Каа-Хем, Улуг-Хем, Бии-Хем, Таңды кожууннарның девискээрлеринде ээзи чок дүжүткүр черлер хөй. Ук ажил-агыйны бүрүнү-биле шиитпирлээр үе келген.

Тываның Чазааның аграрлыг блогунга ёзулуг «орук картазын» тургузар сорулганы салган.

Төнчү сорулга – ажык медээлерни тургузары. Күзелдиг кижилер бүрүзү кожуунда кандыг черлерге мал малдап, тараа тарып болурул база оон-даа өске кандыг ажилдар кылып болурун билип алыр аргалыг болур. Ук ажилды кылып алыр болза, чаа-чаа бизнес точкалары, үндүрүг баазалары, продукция болгаш оон-даа өске чүүлдер тыптып келир.

/ Бистиң корр.

Тывада уруглар садтары немежиپ турар

«Өөредилге» федералдыг программа Тывада үре-түннелдиг боттанып турар. Чижээлээрге, Каа-Хемде – 120, Чадаана хоорайда – 60, Ак-Довурак хоорайда болгаш Каа-Хем кожууннуң Эржей суурда 60-60 олуттуг уруглар садтары туттунуп эгелээн. Ук тудугларны доозарынга РФ-тиң Чырыдышкын

яамызынче чагыгны кириген турган. Регионнуң Баштыңы Владислав Ховалыгның күженишкенин ажилының түңнелинде РФ-тиң курлавыр фондузундан 272,4 сая рубльди Тывага аңгылап бээриниң дугайында документиге РФ-тиң Чазааның Даргазы Михаил Мишустин атты салган.

/ Бистиң корр.

Бай-тайгажылар салдырган сорулгазын күүседир

«Күш-ажыл кижини каастаар» деп үлгер домакты бадыткап, кызымак ажилдап чоруур аныяк өг-бүлөгө Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал сумузунуң чурттакчылары «Бай-Тал» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң малчыннары, Наадым-2022-ниң чемпионнары Буян, Резеда Дамбылларны хамаарыштырып болур. Күрүнениң мал-маганын онча-менди камгалаар талазы-биле эрес-кежээ ажил-ижиниң түңнелинде докулчак ак өг болгаш чүк сөөртүр мото-блок-биле бо чылгы Наадымда шаңнаткан мурнакчы малчыннар Хемчик бажынга чайлаар, Туралыгга кыштаар. Мурнакчы малчыннарның аал-оранынга тыва журналистер аалдап четкен. Амгы үеде малчын 300 ажыг шээр малынга сиген кезер ажилдарын доозуп турар.

— Төрзэн Тывавыска мал бажы өстүреринге амы-хууда кирип турар үлүг-хуувус дээш чаңгыс эвес удаа демдегледип, шаңнадып-мактадып келгенивиске сеткилимниң ханызындан өөрүүр-дүр мен. Тываның Чазаа болгаш Көдээ ажил-агый яамызы бистиң ажилывысты үнелеп көргөш, 2010 чылда өг-биле шаңнаан. Оң соонда, каш чыл болганда, көдээ черге эргежок чугула трактор, дараазында чүк сөөртүрүңгө көрдүңгө биче-жек мотоциклге чединдивис. Оон бээр ам барык 12 чыл эрткенде, Наадым-2022-ниң чемпионнары болдувус, база-ла өг-биле шаңнаттывыс — деп, Буян Дамбыл чугаалады. — Эрткен кышта-лаашкынны хүр эрттивис. Кыш чылыг, час харын узун болду. Хадып, когурумнаан чүве бо. Кыш удур белеткеп алган

сиген-ширбиливис хөй-ле болгаш, шыдажып үндүвүс. Мал оолдаашкынының түңнелинде чаш хураганнарны онча-менди камгалап алдывыс. Ынчангаш ам келир кышты оон-даа эки эртери-биле кызып белеткенип турарывыс бо.

Өг-бүлениң херээжен ээзи, ажы-төлүнүң авазы Резеда Дамбылның чугаазы-биле алырга, ажы-төлден аңгыда, оларның хөй санныг кады төрээнери хойжуларның кол дузалакчылары.

— «Бай-Тал» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде кожа-хелбээ, бистиң-биле кыштаар эш-өөрүвүс, үе-чергевисти база демдеглексээр-дир бис. Олар кымнарыл дээрге: Анай-Хаак Салчак, Афанасий Анрат, Аңчы-оол Күнзү, Олимпиада Эрелчин бо шупту чаңгыс бригаданың кежигүннери. Аңчы-оол Күнзү «Наадым-2021-ниң» чемпиону болган кижиге — деп, Резеда Дамбыл улаштырды. — Мал ажылынга бистиң ажилдап турарывыс КУБ — күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директору Кызыл-Кат Ко-

чал-оолдуң кызымак ажылын демдеглевес арга чок. Сиген кезилдезиниң үезинде кывар-чаар материал-биле хандырып, машина-техниканы септедип, артык кезектерни база садып бээр. Бүдүрүлгедө чүгө 3 трактор бар. Мал чеминиң белеткелиниң үезинде трактористерниң сиген шөлдерин шуптузун кезип четтигиптер талазы-биле айтырыглар база-ла Кызыл-Кат Николаевнага онаажыр. Бистиң өг-бүлө боттарывыс хуувуста трактор

көзүлбес, аът болза харын чүгө-ле сирти көстүр дээрзин олар чугаалап, бо чылын кандаашкын соонда дүжүт шоолуг эвес, чавыс болганын хараадал-биле медегледилер.

Наадымның чемпионнары малчын өг-бүлениң шөлдерин чаңгыс чер-чурттуу, арга-дуржулгалыг суггатчы Меңги Хертек Ак-Терек бугазының арыктарын аштап-арыглап тургаш, чылдың суггарып бээр. Аът кулаа көзүлбес кылдыр үнер сигенни кезип тургаш, 15–20 автомашина азы 7–8 тонна мал чемин белеткеп алырлар.

— Сиген шөлдери хөй болгаш, чамдык чылдарда тракторлар база чедишпес, кезип чадап турда, агаар-бойдус соой бээр, сигенниң ногаан, чулуктуг өйү база эртип каар боорго, албан-биле республикадан дашкаар чоруткаш, өске регионга барып четкеш, трактор садып алдывыс — деп, Буян Дамбыл чугаалады. — Кывар-чаар материалдарга чарыгдалдар база эвээш эвес. Солярканы 100 хире литрни, бензинни 200 ажыг литрни чарыгдаар-дыр бис. Чүгө дизе кыштаг-биле бо аразы элээн ырак, аай-дедир 30 километр. Орук-чирик база багай, өйлей чүдүрүп алгаш, аяар чортуп чорунда-ла, ажил хүнү эртип каар. Бир хүнде ийи рейс кылып алза, экизи-ле ол.

— Бай-Тал сумузунуң чурттакчылары 2 муң ажыг кижиге колдуунда мал-маган тудуп амыдырап-чурттап чоруур улус бис. Бода малдың саны 1000, шээр мал 13 муң ажып турар — деп, чагырга даргазының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Каң Салчак демдегледди. — Сиген-ширбиилди малчыннарның хөлезилеп алган шөлдеринден кезип, белеткеп ап турар. Суггатчылар кызымак

ажылдап, арыктарны, көзүрлерни аштап-арыглап тургаш, шөлдерни чылдың суггарып турган улус бо. Кожуун бир чылда 15570 тонна мал чемин белеткээр. Бо хүннерге чедир 900 ажыг га черни кескен, ам-даа 800 гектар шөл белеткелде. Бо чыл кандаашкынның чай болганы-биле сигенниң дүжүдү арай эвээш болуп-тур ийин. Бир гадан 9–10 центнерни ап турар мындыг улус-тур бис. Оон аңгыда, совет үеде чедишкениң ажилдап турган совхозтуң өңчү-хөреңгизин бо хүннерге чедир артырып алгаш, бүдүрүлгениң ажилчыннары база оон-даа өске хөй күштү мөөңнөп алганывыс эки болган. Амгы үеде шупту 180 ажыг кижиге «Бай-Тал» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде ажилдап турар.

Кыштың соогунда суг сөөртүр машина-биле кадарчыларже сугну чедирип, ол-ла хевээр машина-техника болгаш тракторларны тудуп алган ажилдап турары дыка эки. Бистиң ажы-төлүвүс база көдээ ишчилерниң чымыштыг ажил-ижин көрүп чорааш, ада-иезинден үлгер ап, малчыннаар күзелдиг болуп турары база өөрүнчү. «Бай-Тал» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде малчыннар, кадарчылар, суггатчылар болгаш механизаторлар, контораның бодунда тускай эртемниг специалистери дээш шупту 200 хире ажилчынны хаара туткан, шупту кызымак ажилдап турар мындыг улус бо.

Бо чылын мал чеминиң белеткелинге ниитизи-биле бүгү республиканың девискээринге, оон иштинде Бай-Тайга кожуунга кандаашкын шап-таразыннарны тургускан, сиген-ширбиил чедир үнмээн. Ынчалза-даа мал чемин белеткээр талазы-биле салдырган сорулгазын күүседир дээш, бай-тайгажылар дыштаныр хүннер чок ажилдап турар.

/ Мерген ОНДАР.
Чай-Хаан ДОНГАКТИҢ
тырттырган чуруу.

КОЖА-ХЕЛБЭЭ ХАРЫЛЗАА

Сентябрь 17-де Тываның Култура болгаш туризм яамызынга «Тыва, Моол болгаш Курагино районнуң келир үеде кады ажилдажылгазы» деп «төгерики стол» болган. Аңаа Тываның болгаш Курагино районунуң култура албан черлериниң удуртукчулары, Моолдуң Тывада элчин черинден консул Мянганбаяр Ганбат киришкен.

Чыылганнарга ТР-ниң култура сайыдының бирги оралакчызы Сайдана Хертек байыр чедиргеш, чаңгыс углуг кады ажилдажылганы каш чыл дургузунда чорудуп келген коллегаларынга байыр чедиргеш, баштайгы сөстү Курагино районнуң баштыгы Любовь Заспога берген.

Красноярск крайның улуг районнарының бирээзи Курагинонуң амгы үеде хөгжүлдөзү,

Найыралда кызыгаар чок

келир үеде Тыва болгаш Моол күрүне-биле кады ажилдажылганы уламчылаар сорулгаларының дугайында Л.А. Заспо каксы таныштырган.

Кызыл — Курагино аразында найырал, културлуг болгаш өске-даа угланышкынның кады ажилдажылгалар 2009 чылда-ла эгелээн. Ынчан демир-орук тудуу чорудар дугайында чугаа бөгүңгө чедир уламчылап турар хем-чеглерниң эгезин салган. Ол үеден бээр Курагино — Тыва — Моол — үш таланың кылып чоруткан ажил-херектериниң дугайында Курагинодан делегация кежигүнү, Ирбин Култура бажыңының килдис эргелекчизи Светлана Родинаның видеороликтерни көргүспүшөөн, кылган таныштырылга-

зы кончуг чедингир болган.

Шынап-ла, ол көргүзүг материалдары чоннар аразында быжыг найырал кайы-даа талага чүгө өөрүнчү болгаш бурунгаар хөгжүлдөдиг ажилды чорударынга эптиг аргаларны берип турарын бадыткап турду. Чижээ, 2018 чылда Ховд аймак-биле кады ажилдажылгазының 5 чылын демдеглээн байырлыг үеде төөгүлүг ужуражылгалар Курагинога болгулаанын онзагайлап демдеглээн. Ынчан моол тудугжулар Курагиноже чаладып, Улаангом хоорай чаа туттунуп турда, оон тудуунга киржип турган Владимир Ивановка ужурашкан. Хоорай тудуу эгелеп турда аныяк турган тудугжулар амгы улуг назыйла берген бот-боттарын танып,

кужактажып, өөрүшкүнүң карак чажы долган чылыг ужуражылга болган дугайында илеткелчи чугаалаарга, «төгерики столдуң» киржикчилери улуг сонургал-биле дыңнаан.

Курагин биле Ховд аймактың кады ажилдажылгазы келир чылын 10 чылдаанын демдеглээр. Ол база бурунгаар хөгжүлдөдиг култура, эртем, өөредилге, бизнес дээш өске-даа угланышкынның ажилдарны ам-даа уламчылап, найыралды быжыктыраарына чылдагаан болуру билдингир. «Төгерики столдуң» киржикчизи Моолдуң Тывада элчин черинден консул Мянганбаяр Ганбат чыылганнарга өөрүп, «Курагино — Тыва — Моол. Кызыгаар чок найырал» социокультурлуг төлөвилелдиң 10 ажыг чыл че-

дишкенин уламчылап турарына өөрүп, Моол күрүнениң талазындан ук төлөвилелди уламчылаарына бүгү талалыг деткимче кезээде турар дээрзин дыңнаткан.

«Төгерики столдуң» киржикчилери чарлаттырган «Културлуг өңчү» чылында катап база чыгып, ужурашканынга өөрүп, эрткен чылдарда кылган ажылын түңнөп, келир үеде кады ажилдажылгазын улам калбартыр дугайында дугурушканнар.

Ол хүн Улусчу чогаадылга бажыңыга «Кызыгаар чок найырал» деп делгелге болгаш Курагино биле Тываның уран чүүл ажилдакчыларының каттышкан концерди-биле доозулган.

/ Бистиң корр.
Буян ООРЖАКТИҢ
тырттырган чуруктары.

Одалга сезону эгелээн

Кызыл, Хову-Аксы база Чаа-Хөлде төпчүткен чылыг хандырылганы график езу-гаар сентябрь 15-те эгелээн. Тываның одалга болгаш энергетика сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Владимир Фунтиков Хо-ву-Аксы биле Чаа-Хөлде сеп-телге кылып турар ийи-чаң-гыс бажыңнардан аңгыда, шупту объектилер чылыгда коштунганын Чазактың Аппа-рат хуралына дыңнаткан.

Шагаан-Арыгның котельнаязын бичии үрелиишкннер турган-даа болза, септелге ажылын кылган соонда, бөгүн чылыгны берип эгелээн. Чурттакчы чоннуң чамды-зында чылыг чеде берген.

Ак-Довуракта одалга сезо-ну понеделникте, сентябрь 19-та, эгелээн. В. Фунтиковтуң чугаазы-биле алырга, Кызыл-да шупту социал объектилер-ни чылыгда кошкан, арткан хереглекчилерге ам чоорту чеде бээр.

Республиканың 31 аңгы булуңнарында одаар чүүл складтарынче хөмүр-дашты сөөртүп чедирип турар. Тыва-ның хоорайлар, суурларында тус черниң складтарындан хөмүрнүң садар өртээн док-тааткан. Ол өртекте «Тыва-ның даг-руда компаниязы» КХН-ниң чурттакчы чонга

садар хөмүрнүң чиигелде-лиг өртээ – тоннада 2220,10 рубль, автотранспортка хөмүрнү чедиргениниң ча-рыгдалы (хөмүр уургайындан чурттакчылыг черге чедир база тодаргай одаар чүүл складынга чедир оруктуң хөмчээлинден ооң чарыгдалы аңгы-аңгы) база садыг-саа-рылга дээш немелде төлевир кирип турар.

«Тываның Одалга болгаш энергетика, Чуртталга-комму-нал ажил-агый яамызының удуртукчулары хөмүр-даш сөөртүлгезиниң айтырын хыналдага алган. Чедери берге суурлар доктааткан хуусаа иштинде хөмүр-даш кайы хире херегил, ынчаны алыр ужурлуг. Хөмүр-дашты сөөрткени дээш, хөлүн эрттирбейн, хөй эвес хууну немээр дугайында дугуржул-гага сайгарлыкчыларже ба-зымны кылган бис. Тарифтер бадылаттыг. Тайылбыр ажылын күштелдирери чугу-ла» – деп, Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Аппарат хуралының соонда бодунуң блогунда бижээн.

2022 чылдың планы езугаар дүжүрер ужурлуг 157 тонна-ның сентябрь 15-ке чедир 99 муң тонназын уургайдан чүдүрген деп Аппарат хура-лында ТДРК-ның директору Валерий Куликов дыңнаткан. Эрткен чылдың бо үезинге

деңнээрге, үндүр сөөрткен хөмүр-даштың хөмчээли хөй. Уургай чери чонга садар хөмүр-дашкы кандыг-даа кы-зыгаарлаашкын кылбаанын, анаа чурум-биле ажылдаа-рын В. Куликов дыңнаткан. ТДРК-ның даргазы чиигеткен 2220 рубль өртектиг хөмүр-дашты чеже тоннаны садып ап болурун, кандыг докумен-тилер херегин тайылбырлаан. Хөмүр-даш садып алыр дээр кижичогуур бажыңда кири бижидилгелиг паспортун, бажыңның шөлүн айыткан документизин көргүскеш, доктааткан чурум езугаар (1 дөрбелчин метрге 119 кг) ол бажыңга кыжын шупту чеже хөмүр-даш херек болдур, хары угда уургайдан дорт чүдүртүп ап болурун тайылбырлаан. Садып алыкчының бажың документилериниң бары, ону хуу хереглелге ап турарын азы чонга чиигелделиг өртект-биле садар төлевилелге дүжүп турары болур. Бир эвес садып алыкчының холунда чүгле паспорт бар болза, 50–60 дөр-белчин метр улуг эвес бажың-ны кыжын одаарына чедер деп компанияның санааны хөмчээл – беш тонна хөмүр-дашты чүдүрүп бээр. Компани-яның ажылдакчылары садып алыкчының паспортунуң медээлерин тускай даңзыже кириер.

– Эрткен чылын база бо чылдың эгезинде, Саян артыңче хөмүр-дашты хөйү-биле үндүр сөөртүп тур-ган – деп, Валерий Куликов чугаалаан. – Ону хыналдага ап-даа шыдаваан бис. Түңе-линде, дыка хөй хөмүр-даш соңгаар ажа берген. Бажың ээзи кижичогуур бажыңы-га чеже одаар чүүл херегин шынзыдып, чиигелделиг хөмүр-дашты дөмей-ле садып алыр. Шак-ла ындыг өр-тек-биле хөмүр-дашты садып алгаш, аар өртекке саарып, ажык-кончаа алырын бол-дурбас херек. Ол шынчы эвес бизнес-тир.

/ Тываның Чазааның парлалга албаны.

Хөмүр өртээниң чер бүрүзүнде ылгалы чүдел?

Республиканың суур бүрүзүнде чурттакчы чонга 1 тонна хөмүр-даштың садар өртээн Чазактың док-таал-саавырынга даянып тургускан. Чонга садар 1 тонна хөмүр-даштың өртээ дөмей эвес: 2 458 рубльден 5798 хире рубль болур.

Чонга садар 1 тонна хөмүр-даштың өртээ дөмей эвес:

2458

рубльден

5798

хире рубль болур.

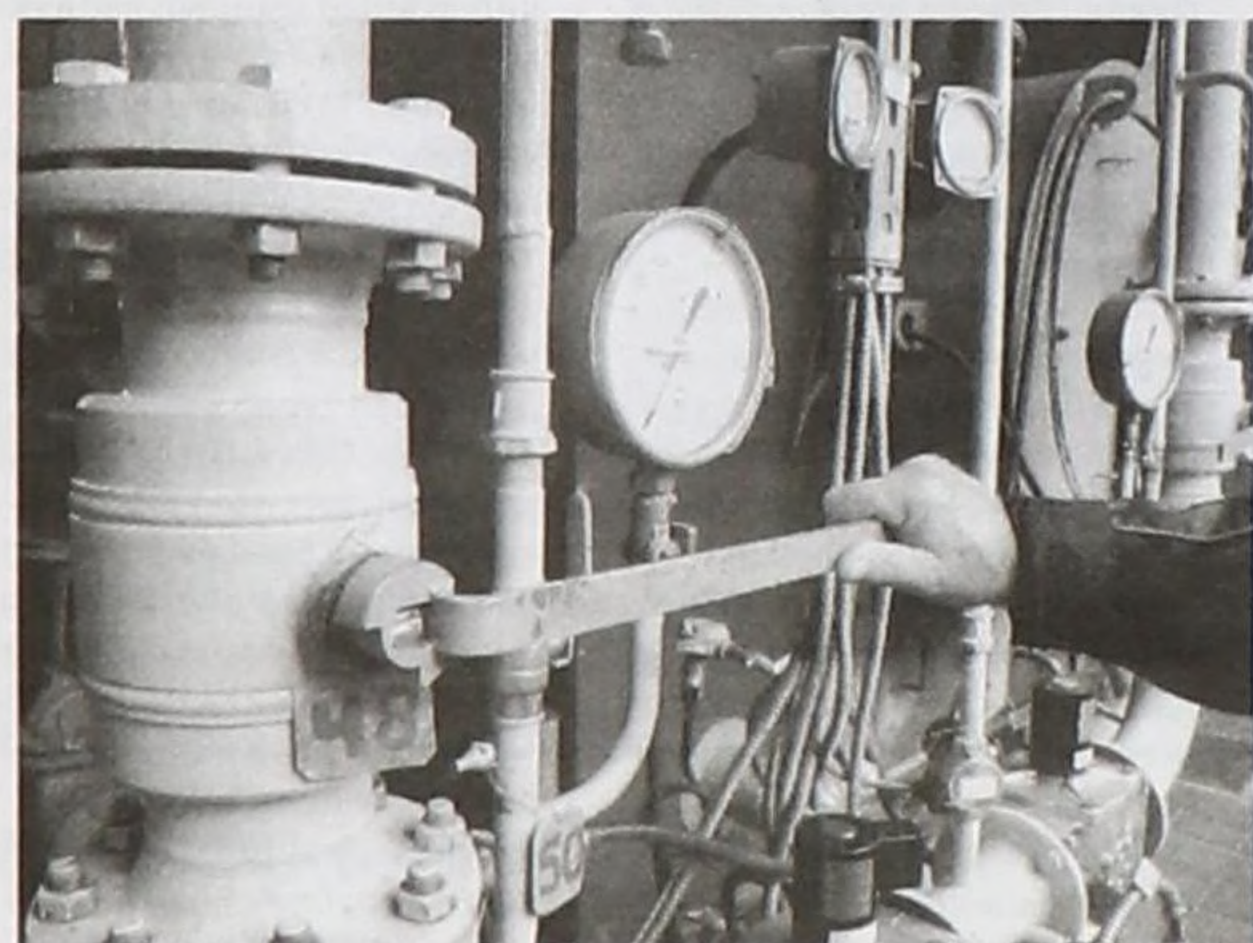
Ындыг өртектөр чүгле хөмүр-даштың мар-казындан болгаш хөмүр уургайындан тура суур бүрүзүнүң аразының ыраандан хамаарып турар. Чижээ, Каа-Хем хоорай-життыгын суурда 1 тонна хөмүр-даштың өртээ 2458 рубль, а Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүрен суурда ооң өртээ 5798 рубль апаар. Чүге дизе 1 тонна хөмүр-даштың өртээнге немей ону дажыглап сөөртүрүнүң транспорт чарыгдалдарын санаарга, Каа-Хемге 3 хуу, а Мөген-Бүренге чедир 50 хире хуу немежип ту-рар болур дээрзин Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албаны тодар-гайлаан. Ынчангаш 1 тонна хөмүр-даштың ортумак өртээ, ылаңгыя чедери берге ырак-узак черлерге, аартай бээр болуп турар.

«Тываның даг-руда компаниязы» КХН 1 тонна хөмүр-дашты 2220 рубль 10 көпеек деп доктааттыгын өртект-биле садып турар.

Хөмүр-даш складтарында ол-ла өртекке садыг-саарыл-га дээш хуу немежир болгаш суур бүрүзүнге чедиргени автотранспорт чарыгдалда-рын немеп турар.

«Өртектерни (тарифтер-ни) күрүнениң таарыштыр башкаарын чурумчудар талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федера-циязының Чазааның 1995 чылдың март 7-де үндүрген №239 доктаалында, Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың май 21-де үн-дүрген №212 доктаалында, (ооң 2022 чылдың сентябрь 16-да №573 редакциязын-да) айыткан нормаларны сагыыр сорулга-биле шак ындыг тодаргай өртектерни бадылаан.

/ Р. ДЕМЧИК белеткээн.

Аксы-Барлыкта социал картофель

Күскү үеде, сактырга, амы-дырал хайнып турган дег, хоорай-суурларда кижилер, тайга-таңдыда дириг амы-таннар дүжүт ажаап, ажаан-зырап-ла эгелээр. «Часкы хүн чылды чөмгөрер» деп чугаалаары-даа дыка шын. Күзүн ажаап алыр чагай дүжүдүвүстүң үрезинин ча-зын тарыыр болгаш ындыг.

2022 чылдың чазынында республиканың аңгы-аңгы кожун, суурларына амыды-ралы чегей, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге «Социал кар-тофель» күрүнө програм-мазының деткимчези-биле картофель үрезинин үлээн

турган. «Балыкты эвес, сыы-рткыыштан бер» деп мерген чугаада дег, алган үрезинин тарып, күзүн элбек дүжүт ажаап алыры ук өг-бүлелерниң эрес-кежээ, ажылгырындан, амыдыралга кызымаккай чоруундан хамааржыр.

Барыын-Хемчик кожунуң Аксы-Барлык суму чагыргазы-ның социал политика тала-зы-биле оралакчызы Алимаа Дадар-ооловна Хомушкунуң медеглээни-биле алырга, ук су-муга 30 хөй ажы-төлдүг болгаш амыдыралы чегей өг-бүлелерге чазын картофель үрезинин үлөп берген турган. Ниитизи-би-ле 750 кил картофельди даңзы-да ады кирген өреге бүрүзүнге

25 килдеп онааган. 15 өг-бүлеге картофельден аңгыда, өске но-гаалар аймааның үрезинерин база үлээн. Өг-бүлелер шупту үрезинерин тарып, кыштадыр чиир картофельин боттарының күжү-биле ажылдап алыр дээш кызыткан.

Ам дүжүт ажаар үениң келгени бо. Бо хүнге чедир 30 өг-бүлениң 9-у дүжүдүн ажаап четтигипкен. Шак ол 9 өг-бүле безин ниитизи-биле 2 тонна 700 кил картофельди ажаап алган. А арткан 21 киржикчи бо неделяда дүжүдүн ажаар деп планнап турар.

/ Айдың ОНДАР.

Чурукту суму чагыргазының архивинден алган.

Тываның кадык камгалал адырында бо хүнде байдалга хамаарыштыр "Шын" солуннуң номчукчуларынга ук адырны удуртуп-баштап турар сайыт Анатолий Константинович Югай-биле чугааны чоруттувус.

— Анатолий Константинович, кадык камгалал адырында эмнелге оран-саваларын тудар болгаш септел-селиир ажыл сөөлгү чылдарда идепкейлиг чоруп турар болгай. Бо хүнде байдал-биле таныштырып көөр силер бе?

— 2020 чылдан тура кадык камгалал адырынга хамааржыр элээн хөй чаа тудуглар болгаш эмнелге албан черлеринге капиталдыг септелгелер федералдыг-даа, регионалдыг-даа программалар аайы-биле кылдынып турар. Колдуунда капиталдыг тудугга ФАП-тар болгаш амбулаторлуг эмнелге черлери хамааржыр, а капиталдыг септелгелер поликлиникаларга кылдынган.

Бо хүнге чедир 36 ФАП болгаш амбулаторлуг эмнелге черин тудуп дооскаш, ажылгач киирген. 19 объектиге капиталдыг септелгени кылган. Амгы үеде, 2022 чылда, туттунуп турар 6 капиталдыг тудугга 3 фельдшер-акушер пунктузу, 3 амбулаторлуг эмнелге чери хамааржыр. Оларның дөртүн ажылгач киирген, ийи тудуг удавас доостур. Оон аңгыда, бо чылын ийи поликлиникага капиталдыг септелгени чоруткан. Ол дээрже Ленин кудумчунда 44 дугаар бажында поликлиника биле Республиканың 1 дугаар поликлиниказы. Ол эмнелгелерниң оран-савазының шөлү бичии болганы ажылдаар эмчилерге-даа, эмнедип кээп турар аарыг улуска-даа эпчөк, тар болуп турган. Ынчангаш ол поликли-

» Бо хүнге чедир 36 ФАП болгаш амбулаторлуг эмнелге чери туттунган. 19 объектиге капиталдыг септелге кылдынган. 2022 чылда туттунуп турар 6 капиталдыг тудугга 3 ФАП, 3 амбулаторлуг эмнелге чери туттунар.

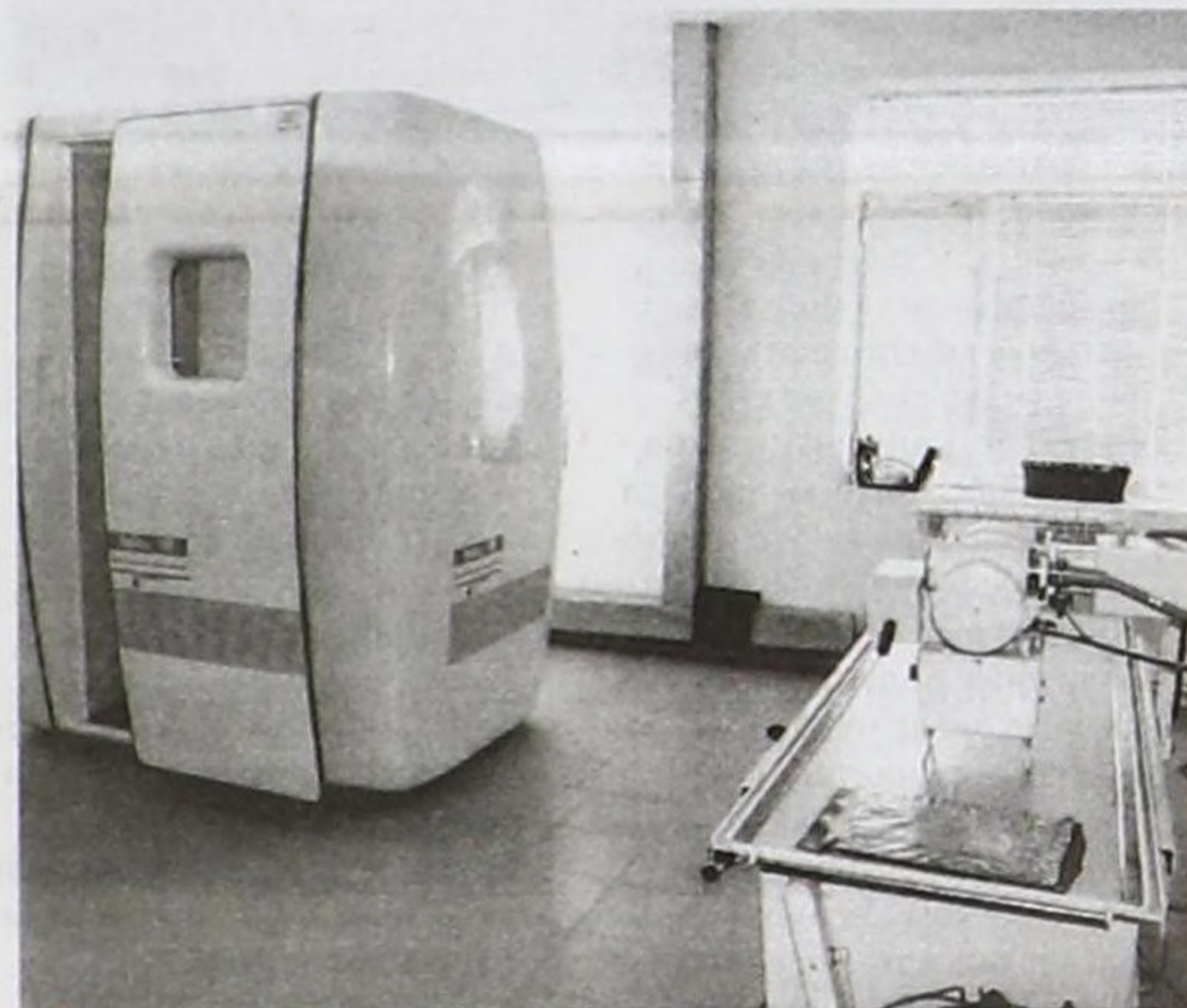
ИНТЕРВЬЮ

Эмнелге черлериниң материалдыг баазазы улам быжыккан

никаларның оран-савазының шөлүн калбартыры-биле капиталдыг септелге ажылдарын чоруткан. Бо хүннерде чаартынган поликлиникалар чонну хүлээп, ажылдай берген.

Ол ышкаш Тере-Хөлдүң кожуун эмнелгезиниң капиталдыг септелгези доозулган, ону ажылгач кииреринге белеткеп турар. Ол-ла кожуун эмнелгезиниң стационар салбырында база септелге дооступ турар. Ооң кадында ук эмнелгелерге изиг сугну киирген болгаш Тере-Хөл кожуунуң чону бо чаартылгаларны көрүп, боттары үнелелди бере бээрлер боор, чүге дээрже ол эмнелгелерге он-он чылдар дургузунда кандыг-даа септелге ажылдары чоруттунмайн турган.

алган бис. Хандырылга дооступ турар, чаа үеге дүүштүр кылган эмчиниң дериг-херекселдерин ноябрьда шуптузун ажылгач киирер. Ооң мурнунда чүгле республиканың поликлиникаларынга эмчи шинчилгезин эртип турган болза, бо чаа дериг-херекселдерниң ачызында аарыг улус кожуунунга-ла эмчи шинчилгезин эртип ап турар. А республика поликлиникаларында оон-даа нарын, чаа технологияның дериг-херекселдери салдынган. Олар чокта аарыг улус республикадан дашкаар хоорайларже чоруп, аңаа шинчидип турган болза, ам Кызылга-ла шинчидип алыр аргалыг апарган. Ылаңгыя онкодиспансерде ыжык аарыгларын эге чадазында турда-ла илере-

— Эмнелге адырынга чүгле чаа оран-сава эвес, а чаа шагның дериг-херекселдери база чугула болгай. Бо угланышкында кандыг чедиш-киннер барыл?

— Бо хүнде чаа үениң технологиязы-биле кылдынган эмчиниң дериг-херекселдери-биле эвээш эвес эмнелгелер четчеленген. Ону чедип алырынга "Кадыкшыл" национал төлевилел улуг деткимчени көргүскенин медег-леп каары чугула. Ук төлевилел-биле чаа тудуглар-даа, капиталдыг септелгелерин-даа чорудар аргалыг болуп турар бис. Төлевилелдин иштинде аңгы-аңгы программалар бар: "Чүрек-дамыр аарыгларында удур демисел", "Ыжык аарыгларында удур демисел", "Эге чаданың эмнелге албан черлерин чаартыры" дээш өске-даа.

Бо чылын кожуун болгаш республика чергелиг эмнелгелерге 65 сан дериг-херекселди

диптер арга бисте ам бар. Ол ышкаш көжүп чоруур маммографты Республиканың ниити кадыкшылга болгаш аарыгларга удур баш бурунгар ажыл чорудар төвүнде быжыглан. Адаа бедик КамаЗ машинада дериттинген маммографтың ачызында чедери берге көдээ суурларда, малчын аалдарда чонну шинчип турар апарган. База бир эки дериг-херексел — компьютерлиг томограф онкодиспансерде салдынган. Аңаа немей бо чылын база бир чугула дериг-херексел — ыжык аарыын эң-не эге чадазындан тура илере-диптеринден аңгыда, ону кандыг угланышкының эмнээрин безин көргүзүп шыдаар аппараттың кээрин манап турар бис.

— Өкпе аарыг дижиривис туберкулез хамчы-биле демисел кандыг деңгелде чоруттунуп турарыл?

— Ук угланышкында ажылывыс "Кадыкшыл"

төлевилелдин иштинче кирип турар база бир федералдыг программаның кызыгаарында чоруттунуп турар. Шак ол программаның ачызында өкпе, херек хынаар ФГ-аппарат-тар-биле хандырткан бис. Маммографтан аңгыда, диагностика чорудар аппарат база бар, 2 көжүп чоруур флюорография комплекзи бар. Олар база Республиканың ниити кадыкшылга төвүнде быжыглаттынган. Флюороаппараттыг КамаЗ-тар график эзугаар кожууннарже үнүшкүннерни чорудуп турар. Шак ыңдыг чаа ФГ-аппарат Барыын-Хемчиктин кожуун эмнелгезинде салдынган. Чүге дээрже хенертен чугула херек болу бергенде, барыын кожууннарның чурттакчылары Кызылче кел чытпайн, аңаа шинчидип алзын дээш салган. Бо чылын Тожуга болгаш Тес-Хемниң төп кожуун эмнелгелеринге шак ыңдыг аппараттарны салырын планда киирген.

Келир чылын немей 4 флюорография аппаратадын садып алыры көрдүнген. Федералдыг болгаш регионалдыг программалар база Тываның Чазааның деткимчези-биле кожууннарда ажыглаар хуусаа эрте берген эмнелге дериг-херекселдерин чаартып турар бис. Келир чылын дезинфекция кылырынга көрдүнген ийи автомашина садып алыр планныг бис. Шак ыңдыг техника турда, кандыг-ла бир өг-бүлө, организацияда-даа дээн дирик, өкпе аарыг тарап эгелээн болза, аңаа дарыг четкеш, аарыгны таратпазы-биле, ол девискээрни долузу-биле дезинфекциялаары эптиг.

— Кадрлар хандырылгазынга хамаарыштыр байдал кандыгыл?

— Республикада эмчи кадрлар дугайында айтырыг нарын болуп артпышаан. Эрткен 3-4 чылдарда 400 ажыг эмчилер республикадан чорупкан болуп турар. Ындыг-даа болза, эмчилерниң катап эглип кээп эгелээни бисти өөртүп турар. Бо чылын 43 эмчи республикадан чорупкан болза, 63 эмчи дедир эглип келген. Эки талаже өскерлишкин бар. Мында Тываның Чазак Даргазы Владислав Ховалыгның деткимчези улуг дээрзин демдеглээри чугула — Тываның Баштыңы республикадан дашкаар ажылдап чорупкан турган эмчилерни төрөөн чери дедир уткуп-хүлээп алырынга кезээде белен дээрзин чаңгыс эвес удаа медег-леп келген.

2022 чылда республиканың эмнелгелери

65

сан чаа дериг-херекселдерни алган.

Кожуун-сумуларны кадрлар-биле четчелээринге "Көдээ черниң эмчизи" федералдыг программа улуг уjur-дузалыг болуп турарын айтып каары чугула — ук программага 54 сая рубльди аңгылаан. Программа-биле 2 сая рубль деткимчени эмчилер алыр кылдыр көрдүнген. Кожууннарже ажылдап чоруткан 21 эмчиге төлээр уjurлуг түңнү акшаландырган. Ол дээрже чүгле өскээртен чаладып келген эмчилер эвес, а Тываның хоорайларындан кожууннарже ажылдап чоруп турар эмчилер база бар. Оон аңгыда чаңгыс удааның деткимчезин бээр программа база бар. Ында 10 сая рубль көрдүнүп каан. Ол программа-биле эмчи бүрүзү 1 сая рубльди алыр.

Аныяк эмчи кадрларны деткири-биле, эмчиниң дээди өөредилге черин дооскаш, республиканың эмнелгелеринде ажылдай берген эмчилерге деткимче кылдыр 200 муң рубльди күрүнө төлөп бээр. Эрткен чылын 82 кижик шак ыңдыг деткимчени алган. Бо чылын 101 кижиге бээр. 182 кижик ийи чыл дургузунда регион бюджетинден ыңдыг деткимчени алыр. Мындыг деткимче 5 чыл дургузунда доозуп келген эмчилерге хамаарыштыр көргүстүнер.

Ол ышкаш эмчиниң дээди өөредилге черлериниң бюджеттиг олуттарында өөренип кириксэн улусту чалап, келир үениң эмчи кадрларын белеткеп алыры-биле, күжениш-кинниг ажыл чоруп турар.

Ынчангаш ниитизи-биле республикавыстың кадык камгалал адырының материалдыг баазазы чылдан чылче быжыгып, күштелип олурад деп түңнөп болур.

/ К. МОНГУШ белеткээн.

Ажыктыг болгаш хөглүг чай эрткен

Коронавирус хамчыы эгелзэн үеде чайгы үеде ажы-төлдү лагерлерге дыштандырып, кадыкшылын быжыглаары кызыгаарланып турганын утпааныңар чугаажок. Бо чылын аарыг-хамчык өршээлдиг болганы-биле, ажы-төлдүң чайгы үеде дыштанылганын организаастааны мурнуку ийи чылга деңнээрге, элзэн идепкейлиг болганы өөрүнчүг болбас арга чок.

Республиканың немелде өөредилге албан черлерин сайзырадыр төвүнүң даргазының ораакчызы Сергей Лопсанның медеглээни-биле алырга, ниитизи-биле эрткен чайын 153 лагерьге 16271 уруг дыштаныр кылдыр планда көрдүнгөн турган болза, херек кырында 152 лагерьге 15991 уруг дыштанып чайлаан. Оларның аразында 135 хүндүскү лагерьлерге 11938 уруг дыштанган болза, 17 стационар лагерьлерге 4053 уругну хаара туткан.

Үстүнде айыттыг сан-чурагайлар республика девискээринге дыштанган ажы-төлге хамаарып турар. Оон аңгыда, Тываның уругларының республикадан дашкаар, чурт чергелиг ат-сураглыг дыштанылга лагерьлеринче барып чедип турарын демдеглевес арга чок. 2022 чылдың сентябрь 1-ге чедир сан-чурагайлар-биле алырга, ниитизи-биле 1843 уруг Россия девискээринде лагерьлерге чорааш келген. «Артекке» – 42, «Океанга» – 28, «Орленокка» – 80 уруг дыштанган келген. Ам-даа чыл төнчүзүңге чедир республикадан даш-

каар дыштаныр арга Тываның уругларында бар.

ЭЛЭДИЛЕРНИ ТҮР ҮЕДЕ АЖЫЛГА ХААРА ТУДАРЫ

Чайгы дыштанылга үезинде акша ажылдап алыр күзелдиг элээди назылыг-ларга база таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар апарганы эки. Күш-ажыл болгаш социал политика шугуму-биле Тывага бо эрткен чай дургузунда 14 хардан 18 харга чедир назылыг 358 элээдини хүнде 2,5 – 4 шак иштинде кылыр түр үеде ажылга хаара туткан. Школа азы албан черлериниң девискээрин ногаанчыдары, көдээ ажыл-агый талазы-биле малчыннарга дузалажыры, хөй улус чеменир черлерге дээн ышкаш ажылдарга уруглар ажылдап чайлаан. Элээдилерниң ажылдап алган шалыңын ажыл берикчилери хоойлуда көрдүнгөни-биле шагын санааш, амыдыраарының кудуку деңнелинден эвээш эвес кылдыр төлөп берген.

ТҮР ҮЕНИҢ ДЫШТАНЫР ТӨПТЕРИ

Уругларның чайгы дыштанылгасы солун болгаш ажыктыг болзун дээш, көдээ черлерниң культура одагларына, библиотекаларына, немелде өөредилге төптеринге, спортчу школа-ларга 268 түр үениң дыштаныр төптерин ажиткан турган. Аңаа 19816 уруглар хаара туттунган. Оон аңгыда, уругларга тус черлерниң ажылдакчыларының организаастааны 9 экскурсияга 304 уруг киришкен.

Кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга кичээнге база онза черни элзэн. 4478 уругка кадыкшылын быжыглаарына көрдүнгөн тускай лагерьлер ажылдап чайлаан.

Республиканың назы четпээннерни хайгаараар чер боттарының хайгааралының адаанда турар уругларын база чайгы дыштанылга лагерьлеринче хаара тутканы кончуг эки болган. Хайгаарал-

да турар 384 уругнуң 232-зин янзы-бүрү хемчеглерге хаара туткан. Оларның 72-зиниң путевказын күрүне программалары-биле саткан.

УРУГЛАРГА КЕШБЭК КҮРҮНЕ ПРОГРАММАЗЫ

Ук программа-биле Тывадан 15 дыштанылга лагерьлерге ажылдаан. Програмаже путевкаларының өртөк-үнезинде баш бурунгаар чиигелде көрдүнгөн турган

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының «Байлак», «Меңги-Чечээ» деп ийи лагери, өөредилге яамызының «Юность» лагерлери кирбейн барган. Чеди-Хөлдүң «Металлург», Тес-Хемниң «Сайлыг», Тожунуң «Родничок» лагерьлери күрүнениң кешбэк программанын идепкейли-биле ажылдап, ада-иелер-биле сырый харылзаалыг ажылдаанын демдеглевес арга чок. Ак-Довурактың «Таежный», Бай-Тайганың «Шивилиг», Барыын-Хемчиктиң «Шолбанак», Меңгүн-Тайганың «Ак-Хөл» лагерьлери ук программа-биле ажылдаан.

2022 чылда республикада 71600 назы четпээннерниң 37425-и азы 52,2 хуузу чайгы үеде янзы-бүрү лагерьлерге дыштанган болуп турары ол. Республика бюджетинден уругларның чайгы дыштанылгасынче ниитизи-биле 114874,5 рубльди үндүргөн. Ниитизи-биле 2022 чылдың чайгы республиканың шко-лачыларына хөглүг болгаш ажыктыг солун болган деп болур.

/ Айдың ОНДАР.

| АНЫЯКТАР ДЕЛЕГЕЙ |

Тывага Россияның студентилериниң археология-этнография конференциязы

Регион Чазааның дет-кимчези-биле, сентябрь 22 – 24 хүннеринде Тывага Россияның студентилериниң археология-этнография-62-ги конференциязы болуп эртер.

Тываның археология-зынга бо чыл онзагай болган. Шылгараңгай эртемден, төөгү эртемнериниң кандидаты, РЭА материалдыг культура институтунуң улуг эртем ажылдакчызы Владимир Анатольевич Семенов республикада археологтук ажылдарны 50 чыл иштинде доктаамал чорудуп келген юбилейлиг чылга тураскаа-дып, Чаа-Хөл кожуунга эртем-практиктиг конференцияны июнь айда эрттирген.

Регионнуң эртем албан черлери: Тываның гуманитар-лыг болгаш тускай социал-

экономиктиг шинчилелдер институту, Тываның күрүне университети база Тываның Национал музейи катчып алгаш, Чеди-Хөл кожуунга («Чаа-Суг I» базарык), Таңды кожуунга (Межегей хоорайы) база Кызыл хоорай чоогунга археологтук казыышкыннарны чорудуп, улуг археологтук экспедицияларны Тывага бир дугаар боттары чоруткан.

Эртемден Константин Владимирович Чугуновтуң «Чинге-Тей I» базарыктан скиф үезиниң бедик дужаалдыг шериг баштыңының үптеттинмээн орнукушудуга-зын тыпканы – 2022 чылдың эң кол археологтук болуушкуну болган. Конференцияга В. Чугуновтуң лекциязы – онзагай тывыштың дугайында эң солун дыңнадыг болуру чугаажок.

Бо хонуктарда конфе-

ренцияга улуг белеткел ажылдары чоруп турар. Республиканың эртем талазы-биле агентилели ооң белеткел-ин удуртуп турар болза, Национал музей, Тываның күрүне университети, Тываның гуманитарлыг болгаш тускай

социал-экономиктиг шинчилелдер институту, ол ышкаш археологтук тывыштың тывылган чери – Бии-Хем кожууну хаара туттунган. Федералдыг деңнелде хемчегни РФ-тиң Эртем болгаш дээди өөредилге яамызы, «Палео-

РАЭСК LXII
Республика Тыва-2022

этнологтук шинчилелдерниң эртем-чырыдышкын төвү» АКХО база Сибирьниң федералдыг университети деткээн.

Конференцияга бистиң чуртувустан база чоокку даштыкы чурттардан чүс ажыг студентилер, аспирантылар база аныяк эртемденнер киржирин организаторлар манап турар.

Сибирьниң дээди өөредилге черлериниң археолог студентилериниң каттышкан конференциялары 1975 чылдан 1982 чылга чедир Иркутск, оон Барнаул, Томск, Благовещенск, Омск база Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң өске-даа хоорайларына эрткен Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң төөгүчүлериниң бүгү эвилел конференциязынга студентилер болгаш аспирантыларның киржилгези-биле Сибирьниң археологтук конференцияларын доктаамал эрттирер шиитпир хүлээп алдыг болгаш, бо онзагай хемчегниң төрүттүнгөн хүнү кылдыр санаар апарган.

/ Бистиң корр.

Бирги Чемпионат – бурунгаар дидим базым

/ Маргылдаа киржикчилери хореография талазы-биле тренери Марат Тумат-биле.

Сентябрь 18, 19 хүннеринде “Сүбедей” спорткомплексинге уран гимнастикага Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдаазы болгаш Чемпионат болуп эрткен. Аңаа Красноярск крайдан, Новосибирск облазындан болгаш Бурятияның база Тываның спортчулары, ниитизи-биле 60 ажыг уругларның 18-зи бистиң республикадан киришкен.

Тывада бир дугаар болуп турар маргылдаага 7 хардан 19 хар чедир спортчуларны хар-назы аайы-биле аңгы бөлүктөш, чаңгыстың болгаш бөлүктүң программаларын спортчу снаряд (бөмбүк, лента, обруч, булавалар) бүрүзүн ажыглап күүсеткенинден тиилекчилерни илереткен. Спортчу разряд болгаш спорт мастериниң кандидады атты күүседир дээш бичии спортчулар бүгү күжүн үндүрүп, бичии частырыглар кылыпкаш, ыглажып-даа турганнар. Маргылдаа үезинде бичии спортчуларны деткип, сагыш човап келген ада-иелер, төрөлдери болгаш аарыкчылар база эвээш эвес келген. Оларның аразында уруун деткип келген Долаана

на Түлей-оолдан маргылдаа дугайында бодалын айтырган бис.

— Тывада өске региондардан спортчулар киржилгелиг бир дугаар мындыг деңгелдиг Чемпионат эртип турары дыка эки-дир. Өзүп олурар спортчуларга келир үеде бурунгаар чүткүлдүг болурунга улуг салдарлыг деп бодаар мен. Бодумнун ажыл-амыдыралым база спорт-биле холбашкан. Күш-культура институтун дооскаш, хол бөмбүүнде тренер башкы болуп ажылдап турар мен. Уруум Садхана 6 харлыг турда-ла, бо спорттун хевирин сонугааш, кириген мен. Ниитизи-биле санаар болза, уруумнун бо беш дугаар маргылдаазы-дыр. Бичии чазыпкаш, ыглап-даа турду харын. Ава кижиге девиден-чиг, сүрээденчиг-даа чүведир. Спортка черле ындыг, бир хүн аштырып-даа болур, а күженишкениг эки белеткенир болза, бир хүн тиилеп-даа болур, ажырбас.

А ыглап турган бичии Садхана бо удаада чаңгыстың программасы дээш үшкү черге төлөптүг болган.

Тывада спорттун бо хевириниң чылдан чылче сайзырап турары, бичии

спортчуларның ында-мында чедишкениннен илдең. Чижээ, 7 харлыындан тура барып эгелээш, школа дооскаш, ТывКУ-нун спорт болгаш күш-культура факультетиниң ийиги курузунун студентизи, 19 харлыг Алдын-Туя Монгуш маргылдаа киржикчилериниң хар-назы аайы-биле улуу болуп киришкен.

— Мен уран гимнастикадан

амдыызында чоруур бода-вайн турар мен. Спорт мастери күүседир сорулгам албан чедип алыр мен. Өске чылдарда Россия болгаш чурттар аразының маргылдааларына киришкеш, чижээ Италия, Моол, Грузияга шаңналдыг черлерни ап турдум. Бо удаада бичии частырыглар кылыпкаш, арай-ла бодумга таарзынмайн тур мен.

Бичии частырыглар дээш муңгарап турган Алдын-Туяның күүселдези өске спортчуларныындан бедик болганы, маргылдааның шииткекчилериниң үнелелинден билдинген. Ол хүн Алдын-Туя Монгуш алдын медальга төлөптүг болган.

Уран гимнастиканы спорттун эң-не чараш, көрүштүг хевирин дидир. Шынап-ла, көөрге, кылаңнашкан хептер кеткен, өл хаак дег ээлгир уруглар программанын көргүзө бээр-ге, чаражы кончуг. А оларга чараш шимчээшкенин өөредип турар хореография талазы-биле тренери Тываның алдарлыг артизи, хейге билдингир Марат Тумат.

— Шак мындыг маргылдаалар бичии гимнастарны бир дугаарында спортчу кижикылдыр дадыктырар. Ылаңгыя бир дугаар киржип турар уруглар улуг маргылдаалар-

/ Долаана, Садхана Түлей-оолдар тренери Ирина Карлина-биле.

га кандыг белеткел херегин билер апаар. Уран гимнастикада бичии спортчулар-биле беш чыл ажылдап тур мен. Бичиизинден тура уругларның аажы-чаңын билер болгаш, кымга кандыг аялга азы кандыг характерлиг шимчээшкенин тааржырын кижикыл биле бээр. Бо спорт болганда, мында спортчу шимчээшкенин кол черни ээлээр-даа болза, аялга, ритм аайы-биле шимчээшкенин чараш, эмоциязын шын көргүзери база чугула.

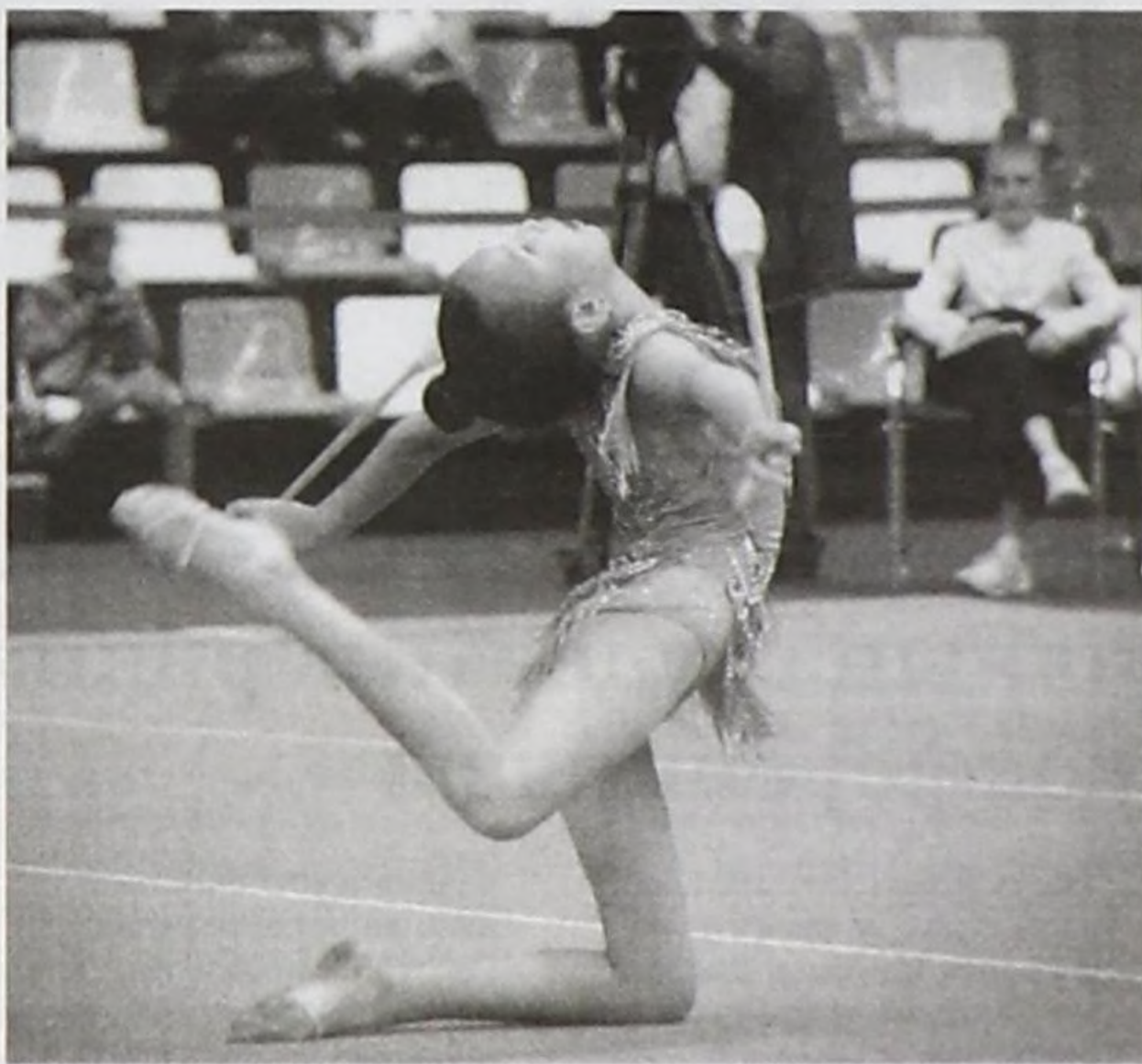
Тывага бир дугаар болган Чемпионаттың киржикчилери Новосибирск облазының Барабинск хоорайында “Локомотив” уругларның спортчу клубунда уран гимнастика тренери Ирина Карлина Тывага келгенинге өөрүп турарын чугаалады.

— Бо маргылдаада 6 кижиден тургустунган команданың тренери болуп киржип келдигис. Уруглар бөлүктүн программанын күүседир, а бирээзи спорт мастерииниң кандидадын күүседир-биле келген. Бистиң уран гимнастикаже уруглар үш харлыындан эгелеп кээп турар. Доозукчуларывыс улаштыр П.Ф. Лесгафт аттыг күш-культура университетин дооскаш, тренерлеп турарлары-даа бар, спорт мастерлери-даа бар. Маңаа келгеш, Тываның бичии гимнастарын дыка чаптап, чарашынып көрдүм. Оларның диңмиттиг күүселделери сеткилдерни хайныктырып турду, шыдаардырлар. А Тывада бодум-даа, спортчулар-даа бир дугаар келгенивис бо. Дыка эки уткуп хүлээп алды. Кайгамчык чараш бойдустуг чер-дир деп эскердим. Бодум алызындан Казахстан чурттуг болгаш, чер-чуртумга демей ышкаш сагындырды. Ниитизи-биле маргылдаа эки эртип тур.

Эң баштайгы Чемпионаттың тиилекчилери тустузунда, бөлүк аайы-биле алдын, мөңгүн, хүлер медальдарны алганнар. Оларның аразында бистиң республикадан алдын алган уруглар база хей.

Уран гимнастикага бирги Чемпионат — Тываның спортчу амыдыралында база бир чаа чедишкени, бурунгаар дидим базым болган.

/ К. МОНГУШ.

/ Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдаазы болгаш Чемпионаттың киржикчилери.

/ Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруктары.

ХУУДА БОДАЛ

Ажы-төл кижизидилгези кайыын эгелээрил?

Чүнүн-даа мурнунда ада-иеден, өг-бүледен, ооң соонда ниитилелден, уруглар сады, школа дээн чижектиг өөредилге-кижизидилге черлеринден деп харыылаар боор силер. Ол харыыны бир талазында кончуг шын деп болур – өдүрзэн-даа, хөлүн-даа часпааны ол-дур. Кижиди бодаарга, ындыг турган болгаш турар-даа ужуруг хире. Ынчалза-даа, херек кырында, ол сагыш ышкаш болбас-тыр ийин. Сагыштаалааны ышкаш эвес аан. Тулган дээн делегей кайыын турар деп. Даосизмнің үндезилекчизи Лао-цзының чугаалааны ышкаш, делегейде амыдырал удурланышкарктардан тургустунган болур – изиг чокта соок чок, өлүм чокта амы чок, чарлышкын чокта ужуражылга чок, дайын чокта тайбың чок, аштырышкын чокта тиелелге чок дээш баар.

А бир эвес кара чажынданна күрүне хандырылганын өскөн, ада-иенин чассыды, тежээлдези, кижизидилгези чок калган уругларга хамаарыштыр чүү дээр бис ынчаш? Маңаа долу болгаш төнчү харыы бериптери бергеле боор. Чүге дизе ында боттут-даа, боттут эвес-даа чылдагаан-барымдаалар-ла хөй. Чаңгыс сөс-биле ону тайылбырлаары берге-дир ийин. Төл кижизидилгезинин дугайында чугааны эгелей берген болганын чаш уругнуң кижиди болуп хевирлеттинеринге демей-ле өг-бүлениң, ада-иенин, долгандыр турар хүрээлелдин ролу кончуг улуг дээрзин утпазывыс чугула. Хөйге билдингир, тактагаланып калган сестерни-даа чулчуруп олурарым чадавас, ынчалза-даа амыдыралдан көрүп чоруурга, кандыг-даа кижизидилге авазының өпей ырызындан, аа сүдүндөн, ада кижинин чаш төлдү опаңнады кылаштадып өөреткенинден, долгандыр турар өлүг болгаш дириг бойдус-биле таныштырылганын эгелээр. “Ава чокта бүдүн өскүс, ада чокта чартык өскүс” деп тывалар чугаалажыр. Улустуң бо мерген сөс-домаанда ада-ие кижизидилгезинин чугулазын касы демдегеп турар. Шынап-ла, ада-ие чокта делегей ээн, хос, өскүсүргей калыр.

БАШТЫҢ БҮКҮЛЭЭЖИН ОЙБАҢНАДЫ СОП КЕЛИР-ДИР

Азыраан ажы-төлүвүс бак чүвеге таваржып, “дириг” четкизинге туттуна бээр, бодавазывысты бодай бээр

бис. Кызылдың школа-интернадында өлүрүүшкүн, Баян-Колга школачыларның ортузунга бижектежиш-кин кижинин бажынга муңгаранчыл бодалдарны оттурар. “Канчап бардывыс, кайнаар углай чоруп олур бис” деп дүвүренчиг бодал баштың бүкүлээжин ойбаңнады соп келир-дир. Мындыг чергелиг коргунчуг, сагышка кирбес чииртим болуушкуннар болурга, ук болуушкуннуң болу бергенин алыс утказынче ханылап кирбейн, а чүгле эреңгейлээр, хол даштаар, буруулуг кижилерни дилээрин, тыварын кызыдар апарган бис. Сөөлүндө барып, барымдаалыг, барымдаа чок-даа черге ындыг буруулугларны тып алыр-даа бис ынчаш. Багай талавыс ындадыр ийин – чылдагаанын тодаратпайн чыда, дораан-на буруулуг кижини ылавылаар. Херек кырында, таптыг көөр чүве болза, кижиди бүрүзүнүң ында буруузу бар-ла болгай – ада-иенин, дөргүл-төрелдин, ниитилелдин, кижизидилгезинин болгаш өске-даа башкыларның дээш санап бадырар болзувусса, даңзы узай бээр.

Ада-иенин ажаалдазы, каракталы чок дег берге амыдырал кайын турар. Сөөлгү үеде чеже-даа ону күрүнеже чууй октаза, күрүне кайына төрзөн кижилерин солуп шыдаар чүве деп. “Чогуш”, “аас-дыл былааш”, “бижектеш” деп күрүне ыдалап турар эвес аан. Ынчангаш хамык-ла багай чүүлдерни чаңгыс талаже чууй каары бүтпес херек-тир. А күрүненин хандырылганын, кижизидилгезин хандырып турар улуска хамаарыштыр алыр чүве болза, өске херектир – кым-даа кижиди боттут харылап турар хүлээлгелерин ак сеткилдиг, шынчы күүседир ужуруг. Аңаа кандыг-даа маргыш турбас турар ужуруг болгу дег. Ынчалза-даа, чоокку үелерден бээр эске-

рип чоруурга, улуска ээлеп турары ажил-хожулу, албандуужаалы, акша-шалыңы эң эргим апарган чүве ышкаш, а боттутуң хүлээлгелеринин күүселдези – ийиги планда. Кижилерниң ортузунда доңгун, бот-боттарын билишпес, тоомча чок хамаарылга колдап эгелзэн. Кайыын ол эге агымны алганы ол деп айтырыгга кижиди бүрүзү аңгы-аңгы харыылаар. Бир чамдыктар ону амыдыралдың ала-чайгаар иттири-даа дээр-ле, а бир чамдыктар аңаа чакчагырганы, удуртукчу дарга-бошкаларны буруудадыр. Чүгле бодун эвес. Бодун ол темага безин чадаарда чагдадык савас.

Төөгүдөн бээр тыва чон “Өскүзүндөн өлбөс” деп чугаалаар. Ол чүү дээни ол дээр, “дөргүл-төрелиң, аймак чонун чорда ажыбайн баар сен” дээни ол-дур. Шынап-ла, шаг-шаандан тура өскүстүң кижизидилгезинге бүгү төрөл-бөлүк киржир чораан. Үнчүп-киржип, артыкшылдын алчып-бержип чорааш, өскүс төлдү амыдыралдың чоон оруунче үдеп каар. Ындыг орукту эрткен төлөптүг мөзү-бүдүштүг, төрзөн черинин төөгүзүңгө балалбас истерин арттырып каан кижилерниң чежезин чок дээр.

Ам харын улустуң аразында харылзаа-хамаарылга шала доңгунчаан-дыр, кижизидилге айтырыын чүгле күрүнеже чая кааптарын бодаар апарган. Мооң ужурундан ийикпе, РФ-тиң Президентизи В. Путинниң талазындан “Маадыр ие” деп атты, “Иениң алдары” орден-медалды эгиткенин күрүнениң хөй санныг деткимчезинин база бир хевири деп көөр апаар. Күрүне шак мындыг чижектиг хемчеглер-биле чурттуң демография айтырыын шиитпирлээрин оралдажып тура, кижизидилге айтырыын база оваарып, ынаар кичээңгейни күштелдирип, ында ыргак-

дагырларны эдип алырынын оруктарын дилеп турар ышкаш. Эргиниң артынчызы дээш адып каапкан арга-дуржулгавысты эгидип тургаш-даа болза. Ам артында бо шаңналдарны тыпсырының дүрүмүндө “хөй ажы-төлдү божаан болгаш төлөптүг мөзү-бүдүшкө кижизиткени дээш” деп бижип каан. “Төлөптүг” болгаш “кижизиткени дээш” деп сестерже кичээңгейни шивейликтирери чугула. Кижизидилгениң дөзү, чүнүн-даа мурнунда, чаш төлге амыдыралды бодараткан ада-иеде, өг-бүледе чыдар дээрзин ол бүгү кичээңдирип турары ол-дур.

КИЖИЗИДИЛГЕГЕ АДАНЫҢ САЛДАРЫ

Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының ажил-агый тывылбас, аш-чуттут, акша-төгери-биле берге үелеринде аал-оранның, ажы-төлдүң, алган эштиң аксы-боску, амыдыралы маадырлыг херээжен кижиге онаашкан турган дээрзи-биле маргыжар кижиди чок боор. Шынап-ла, ындыг турду. Ам-даа байдал шоолугла өскерлиш чок арткан. Өг-бүледе эр болгаш херээжен кижинин ролу солушкан турган. Ажы-төл кижизидилгези кол нуруузуңда ажил-иш чок калып, өг ээлеп арткан эр улуска онаашкан. Ол эки азы багай таламы болган бе дээрзин ылавылаваас мен, демей-ле кижиди бүрүзүнүң маңаа харыызы аңгы-аңгы болур боор чораан. Ынчалза-даа аданың шыңгыы кижизидилгезин, чагыг-сөзүн, хоруун дыңнап өскөн төл черле чааш, чугаа-домаа дорт, херек апарза, шириин, чуду-кара, белен-селен бергелерге торулбас болур. Чүгле кара чаңгыс иениң холунга өскөн төлдүң сеткили ак-демир дег чымчак, уян, кемдээчел болур боор чораан. Ол дээр амыдыралдан эскериглер-дир ийин але. Бо бүгүнү демдегеп тура,

тиваларда “Ие сөзүн ижип болбас, ада сөзүн ажырып болбас” деп үлегер домактын барын сагындырып каары база чугула. Чагыг сөстүң аныяк-өскөнгө ыяап-ла сагылгалыын мында айтып турар-даа болза, домактын тургузуунда “ижип” болгаш “ажырып” деп сестерже кичээңгейни углаалыңар. Баштайгызы шала чымчак, а сөөлүндээзи шала кадыг, доңгун дыңналыр. Тыва өг-бүледе кижизидилге база мындыг принципке – чымчак биле кадыгның каттышканын-га тургустунган, удурланыш-как “инь” биле “янь” бүдүштер кара олчаан. Ол дээр төл кижизидилгезинге ада-ие бир деңге киржир дээни ол-дур.

ТӨӨГҮВҮС, ДЫЛЫВЫС УТТУП БАР ЧЫДАРЫВЫС – КОЛ БУРУУВУС ОЛ

Бодунуң чонунуң төөгүзүн, дылын билбес төл – өскөниң олчазы, чемижи болу бээр. Хары таланың салдары ында улуг. Бодалдарын безин өске дылда бодап чоруур кижилер кол нуруузуңда национал ужурулардан, езу-чаңылдардан, омак-сөөктүң бот-таныттыгы чоруундан хоорлу берген боор. Ындыг-ларга өске культура чоок апаар.

Дыл – кижини өске омак-сөөктерден ылгаштырып чоруур күштен аңгыда, ол дуңзаалакчы, эвилелдекчи чепсек база-дыр. Ооң дузасы-биле төрзөн чонувустуң, черивистиң төөгүзүн, культуразын билип ап чоруур бис. А ол бүгүнү төрзөн дылывыс чокта шингээдиң ап шыдаар бис бе ынчаш?

Амыдыралда болуп турар бузуттут чүүлдерниң артында үстүндө адаанывыс чүүлдер чылдагаанның дээрзин ылавылакай-дыр мен. Бир эвес амгы шагның ада-иелери ажы-төлдүң кижизидилгезин телефонче, интернетте янзы-бүрү капсырылгаларже, “Карусель” деп теледамчы-дылгаже чая кааптайн, а боттары өг-бүлеге дорту-биле ону чорудуп, төрзөн дылынга тайылбыр ажылын кылып турган болза, байдалывыс көзүлдүр-ле чүгээртээр ийик. Маңаа үениң байдалдарына чылдагааннаар болза, куруг аас човаа болганы ол. Хамык чүүл – моюнда башта болбазыкпе, чонунуң эрткен болгаш келир үези дээш сагышсырап чоруур баштың бодалдарында.

Чөөн чүк улузунуң философиязындан алырга, делегей 5 бүдүштөн тургустунган болур – Суг, От, Демир, Ыяш болгаш Чер. Сугнуң отту өжүрери, оттуң демирни эзилдирери, демирниң ыяшты ужураары, ыяштың черни үрээр, черниң сугну хөмери дег, делегейде шупту чүве удур-дидир харылзаа-хамаарылгалыг. Кижизидилге айтыры база ооң дүрүмнери-биле тургустунган болгаш аңаа чагыртып хөгжүп олурар.

/ Артур ХЕРТЕК.

«Имижаан башкывыс»

Б о чылдың август 10-да Шаңгыр-оол Монгуштуң «Имижаан башкывыс» деп материалын номчааш, дыка-ла өөрдүм. Чаа-Хөлдү долгандыр турар беш суурнуң өөреникчилери, Чаа-Хөлдүң интернадынга чурттап өөренир чүве болгай. Бистер Кара-Тал эге школазын дооскаш, 5 класстан эгелеп Чаа-Хөлгө өөренип, интернатка чурттап турдубуз. Ол шагда Улуг-Хем районга Чаа-Хөл школы эң улуг ийи каът школа турду. Улуг школа чанынга чаңгыс каът эге школа база бар. Оолдарның, уругларның ийи аңгы улуг интернат. Школа чанынга бичи уругларның интернады база бар.

Интернадывыс кижизидикчи башкызы Имижаан башкывыс эртениң-не алды шак ажып турда бисти кээп оттурар. Мээң орунум чанынга келгеш, «Петушоктап» мени оттурар. Мен таалап дыңнап чыткаш, тура-ла халыыр мен. Кажан улуг-хүннерде бажыңымга

удуп чыдырымда, авам база-ла шак-ла ынчалдыр оттурар-ла болгай. Ам бо чеден ажыг хар чурттап келгеш, авам биле башкымның мени оттурарының демейин чаптап бодап олурар-дыр менин. Сөөлүндө уругларым авазынга дыка-ла эки Имижаан башкылыг чораан бис деп хөөрөп чугаалаарымга, бис база таныыр бис деп чугаалап оор-ла болгай. Баян-Колга ынчан сес чыл школы турган. 9 – 10-га өөренир дээш Шагаан-Арыгга чеде бээрге, школа долган дээш хүлээвээн. Улаштыр Чаа-Хөлгө чеде бергеш, кудумчуга душ бооп Имижаан башкыга ужуражы бергеш, чугаалаарга, школа директору Седип Кызыл-оолга ужурун чугаалааш, өөредип кирип каан-дыр. Имижаан башкывыс Чаа-Хөлдөн достунуп чоктааш, Баян-Колга келгеш, өөреникчилерниң ада-иелери-биле хуралдааш, дедир-ле Чаа-Хөлгө чанып кээр-дир.

Чоннуң ажы-төлү дээш ол хире

сагыш човап ажылдап чораан-дыр. Кежээниң-не бистиң онаалгаларывысты кылдыртыр, шаланы чугдурар. Бодунуң чеди ажы-төлү база бар болгай. Ынча хөй күштү, энергияны та кайыын ап турган. Уруглары интернационалчы өг-бүлелерлиг турду. Бурят өг-бүлелиг улуг уруу Сиразитдинова Алла Кыргыс-овна Россияның алдарлыг, Тываның улустуң эмчизи-ле болгай. Мээң ортун уруум ол эмчиниң сестразы болуп ажылдап турду. Агроном огу орус омактыг башкы-биле өг-бүлелиг. Вадим Кыргысович огу Тываның алдарлыг эмчизи.

Чаа-Хөлдүң интернадынга чурттап-өөренип чораан өөреникчилериниң суурларынга чедип, ада-иелери-биле быжыг харылзааны тудуп чораан. Ынчангаш Имижаан башкывыс бистиң шуптувуска ийи дугаар ававыс болуп чораан. Хүндүткелдиг улуг башкывыс бистиң сагыш-сеткиливиске мөңгө чырык-чылыг сактыышкын бооп чурттап артып калган.

/ Петр НАЙЖАП.

Сдобаны тыппайн чор бис

К ижи амытан хензиг чуртталгазының ишинде чүнү-даа көөр, кандыг-даа сөстү дыңнаар. Колдуу-ла орус, тыва-даа чогаалчыларывыс боттарының чечен болгаш шоодуг-луг жанрларын чоннуң амыдыралындан чечен-мерген домактардан үндөзилеп алган болгулаар. Бети дизе, солун-сеткүүлдерге чырыттынып турар материалдар үндөзін дөстүг болур. Мээң бо булочка, сдоба дугайында материалын база ыңдыг. Күжүр-ле кырганнарымның ынак чемин сураглап чоруп турарын ортузунга туруп алгаш, дыңнаан мен. Арбат шөлүндө азыг черде өрттээ чийик 9 акшаның сдоба, булочкаларын садып турган чүве. Ол совет үеде быжырып турганы ышкаш, ам-данныг булочка, торттар, пирожноелерни, сдобаларны сайгарып-садып турган. Чон хөлчок амырап ап турдулар. Арат-чон үзүлбес чүве-ле болгай. Хеп-хенертен ол чер дүшкөн. Ужуру-даа билдинмес, дыка хомуданчыг. Ооң орунда аптека турупкан. Аптеканы чийик өртектиг деп кедергей-ле чараш кылдыр каастап-шимеп каан турар. Чогум ынаар хөй улус-даа кирбес-ле чорду. Хайыраан ол өрттээ өйүндө, шынары эки садыгны улус чоктап чоруп турар. Кайнаар көже бергени база билдинмес. Амданыг-чаагай ол булочка, сдобаларны көрзүнүп, аш-чем маркеттерин кезип, тыппайн чоруп турар-дыр бис. Хейде-ле улуг улус аптекаларга шыжыгар, хорадаар боор чорду.

Кижини бодаарга, аптекаларның буруузу чок болгу дег. Ындыг-даа болза Кызыл хоорайывыста аптекалар саны өскөн. Өрттээ база змин эрттир аар. Багай улус күш четпейн турар. Бо бүгүнү таарыштыр өйлээр үези черле келир-ле ыйнаан. Өске черлерде садып турар булочка, сдобаларның шынары кырганнарга арай таарышпас. Эмин эрттир кадыг болгаш митпек, кылын болур. Ынчангаш Арбаттан садып ап өөрени берген чемин сактып, ону тыппайн, маңажып чоруурлары ол. Ынчап маңажып, хайдынып чорааш, душ болуп ол булочка, сдобаларына таваржы бээрлер ирги бе?

ТУҢНЕЛ

Кижиниң кады чип турар чеминден дорт хамааржыр. Аш-чемни өскерлиге, кижини база чоорту өскерлиг, кады баксырап эгелээр. Ону эртем ёзуу-биле шыңзыдып, тодарадып каан. Совет үеде чип турган чем аймаа (хлеб, сүт, сметана, зыт дээш оон-даа өске) шыңгы хыналдага турган, безин чадаарда дагаа чуургазынга безин «чип болур» деп шынар дем-дээн таңмалап турган. Амгы үеде ол хыналда шуут уттундурган. Ынчангаш чамдык кижилер ирип-чыдывазын дээш садар аш-чеминге чүнү-даа согажалап холуп турар. Бо бүгү кижилерниң кады-биле сырый холбаалыг деп чүвени биле тура-ла, кылып турары канчап-даа хоойлуга таарышпас херек-тир. Мону хыналда чурумунга катап тургузар болза эки-даа ышкаш. Силерниң санал-оналыңар кандыгыл, номчукчу?

/ Александр ООРЖАК,
журналист.
Кызыл хоорай.

Бай-Тайга кожууннуң хоочуннарның «Мөңгө сайзана» бөлүүнүң тургустунганындан бээр 10 чыл оюнга

Б аштайгы үелерде кожуунга болгаш республикага бот-тывынгыр коллективтер аразына мөөрейлерге, байырлалдар үезинде концерттерге кирип чоруп турган. 2012 чылда киржикчилерниң саналы-биле «Мөңгө сайзана» деп адап алган, чүге дээрге республиканың хоочуннарының бөлүү шупту аттыг болуп турар. Бөлүк сес кижиден тургустунган. Кожууннуң хоочуннар даргазы Зоя Серендовна сүмөлөшкөш, ансамблдин адын «Мөңгө сайзана» деп адаан, даргазынга Хертек Зоя Данаажаповнаны соңгаан. Сөөлүредир 25 – 35 кижини чеде берген. Баштай Николай Өлзей-оол аттыг Культура бажыңыга, улаштыр Бай-Тал, Шуй, Ээр-Хавак, Кызыл-Даг, Хемчик, Кара-Хөл культура бажыңнарынга болгаш «Шивили», «Бел» аржааннарынга аалдап чораан. 2013 чылда 1-ги республика фестивалына Бай-Тайга кожуунга «Ак-көк аржыыл» деп темалыг концерт көрүлдөзүңгө эки түңнелди алган. Улаштыр Тиелелгениң 70 чыл оюнга Барыын-Хемчик кожуунга III-кү чергениң диплому, акша шаңналын алган. Шүлүкчү С.Б. Пюрбюнуң 100 хар харлаан хемчегге «Авайымны» деп ырыны С.И. Самбий-оол база «Кадарчы» деп ырыны улуг назылыг Д.Б. Хомушка чараш ырлашкыш, шаңналдыг черге төлөпиг болганнар. 2013 чылдың сентябрьда кожуун фестивалы «Аяк-хээлиг Тыва чуртум» деп мөөрейге Россияның болгаш Тываның каттышканының 100 чылынга, Кызыл хоорайның 100 чыл болган оюнга Бай-Тал суурга Дмитрий Очур аттыг клубка киришкеш, кожуунга 2-ги чергениң диплому-биле шаңнаткан.

2014 чылдың март айда Кызылга улусчу чогаалдыг төвүңгө Россияның, Тываның алдарлыг артистери Бай-Тайга чурттуг Ляндуп Солун-оол, Борбак-оол Салчак, Александр Салчак, Ооржак Омак олар-биле каттышкан концерти үндүргөн. Апрельде 2014 чылда кожуун фестивалына «Тыва – бистиң өргээвис», «Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп кожуун чергелиг бот-тывынгыр коллективтер аразына Ээр-Хавак сумуздун 2-ги чергениң диплому-биле болгаш акша шаңналга төлөпиг болган, 2015 чылда республика чергелиг «Синий платочек» Тиелелгениң 70 чылынга тураскааткан, Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыг хоорайга 28 коллективтин аразындан III-кү чергениң дипломун алган. Россия биле Тываның каттышканының 100 чыл оюнга тыва хөгжүм херекселдеринге хоочуннар аразына эң эки көргүзүү дээш 1-ги чергениң диплому-биле шаңнаткан. (удуртукчузу А.Х. Өпей). 2016 чылдың апрельде «Тыва – бистиң өргээвис» ТАР-ның 95 чылынга Бай-Тайга кожууннуң тургустунганындан бээр 75 чыл оюнга база ниити фестивалдың 20 чылдаанынга киришкеш, диплом алган.

Ансамблдин ыраажызы Ч.С. Өпей республиканың 4-кү тыва улустуң ырларына «Аа-шуу, декей-оо» мөөрейге 2017 чылда киришкеш, Гран-при – дээди шаңналды алган. 2016 чылда Кызыл-Даг сумуздун хоочуннары Тиелелгениң 71 чыл оюнда «Ак-көк аржыыл» темазына Эркин кожуунга барып киришкеш, кожууннар аразына лауреаттар болушаан, 2-ги чергениң диплому база өртектиг белектер-биле шаңнаткан. Хоочуннарны удуртукчузу Л.М. Кочаа.

Улуг назылыгларга кожуун иштинге чылдың-на болуп эртип турар «Супер-бабушка» мөөрейиниң киржикчилери:

Байыр-оол Чечекмаа Хомушкеевна, Тойлу Зоя Настыковна, Бады Вера Ооржаковна. Барыын-Хемчик кожууннуң организастааны ансамбльдар мөөрейинге киришкеш, 1-ги чергениң диплому-биле шаңнаткан. Ансамбль чүгле концерттер-биле кызыгаарлаттынмайн, арыг агаарлаашкыны чорудуп, Барыын-Хемчик кожууннуң Бижииктиг-Хаяның «Кижини көжээге» барып, сымыранып ап, Чаа-Хөлдүң Авыда бурганынга чедип, Кенден-Сүрүңнүң субурганынга айдыздып, экскурсияны кылган.

Бистиң сорулгавыс өзүп олурар чаштарга, аныяк-өскөңгө уттундурп бар чыдар тыва улустуң ырыларын шериг кижизидилгелиг, Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында ырыларны непередири, улустуң аас чогаалын: кожамык, дүрген чугаа, тоолдарны суртаалдаары.

Чедишкыннеривис чылдагааны коллективтин демниг ажылында – баянистер Салчак Владимир Шөмбүлович, Чүлдум Анатолий Салчакович, тыва хөгжүм херекселдеринге Хертек Андрей Хертекович, танцы удуртукчулары Чамды Сайлык Мунзуковна, Елена Александровна, уран чүүл удуртукчузу Чыдым Галина Монгушова оларның ачы-хавайызы.

Хоочун турда – чон мөңгө,
Чон турда – чалы мөңгө,
Чалы турда – чаштар мөңгө,
Чаштар турда – сайзана мөңгө!
Чуртталга мөңгө!!!

/ Галина ЧЫДЫМ.
Бай-Тайга кожуун, Ээр-Хавак сумузу.

**ВНИМАНИЕ!
РОЗЫГРЫШ!**

МедиаХолдинг
"ТываМедиаГрупп"

**ПОДПИШИСЬ НА ГАЗЕТЫ
"ШЫН" ИЛИ "ТУВИНСКАЯ ПРАВДА"
НА ПЕРВОЕ ПОЛУГОДИЕ 2023 ГОДА
с 15 сентября по 20 декабря 2022 года
И ПРИМИ УЧАСТИЕ В РОЗЫГРЫШЕ!**

Оформи подписку онлайн на сайте podpiska.pochta.ru

или в любом почтовом отделении филиала ФГУП "Почта России"

Пришли копию квитанции и узнай
подробности розыгрыша, количество и порядок
получения приза в ИД "ТываМедиаГрупп"
по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, каб. 309
тел.: 8(394-22)2-18-10, сот.: 8-923-267-0749
эл.адрес: tuvamedia@bk.ru
ИНН 1701062430

Призы:

1. Микроволновая печь DEXP
2. Мультиварка Goodhelper
3. Блендер стационарный DEXP
4. Погружной блендер Eson
5. Электрочайник Aceline
6. Термопот чайник Atlanta
7. Сертификаты на муз. поздрав-ие
8. ГЛАВНЫЙ ПРИЗ - ТЕЛЕВИЗОР LED DEXP

12+

Пакет акций, подпишись

по выгодным ценам

с 12 сентября по 30 сентября 2022 г.

ШЫН + Тувинская ПРАВДА

750 руб. вместо 1080 руб.

Акция действует с 12 сентября по 30 сентября 2022 г.

Подробности акции уточнить по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская д.100, каб.309,
тел.: 8(39422)2-18-10, 8-923-267-0749

Утерянное удостоверение «Ветерана труда» серии С
№ 544986, выданное 02 октября 1997 г. Правительством
РТ на имя Сат Тырыш Монгушевы, считать недействи-
тельным.

**Скидка на все
издания**

«ИД» Тывамедиагрупп»

ШЫН + Тувинская ПРАВДА + Тыванын Ныяктары

960 руб. вместо 1480 руб.

Акция действует с 12 сентября по 30 сентября 2022 года.

ТАВА МЕДИАГРУПП АКЦИЯ

«Бабушка, дедушка + внуки»

ШЫН + Сылдысчыгаш = 500 руб

Тувинская ПРАВДА + Тыванын Ныяктары = 500 руб

Акция действует с 12 сентября по 30 сентября 2022 г.
г. Кызыл, ул. Красноармейская д.100, каб.309,
тел.: 8(394-22)2-18-10, 8-923-267-0749

Музыкальная передача
«От всей души»

ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ
НА РУССКОМ И
ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ

3500 руб.
- 1 песня
- 6 фото
- до 70 слов

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tuvamedia@bk.ru
8(394-22)2-18-10, 8-923-267-0749

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

ТАВА МЕДИАГРУПП

**ГАУ РТ «ИД» Тывамедиагрупп» предлагает большой выбор
сувенирной продукции с нанесением логотипа Вашей организации
на заказ, а также полиграфические услуги
любого уровня сложности в г.Кызыл.**

tuvamedia@bk.ru

г. Кызыл, ул. Красноармейская, г. 100, каб. 309

8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

МедиаХолдинг
ТываМедиаГрупп

**ТУВИНСКАЯ
ПРАВДА**

**МУЗЫКАЛЬНОЕ
ПОЗДРАВЛЕНИЕ**
(хөгжүмнүг байыр)
на телеканале «Тува 24»
*от 2499 рублей
(до 70 слов, 3-4 фотографии)

ШЫН

РЕКЛАМА В ГАЗЕТАХ
«Тувинская правда»
«Шын»
«Сылдысчыгаш»
«Тыванын аныктары»

**Тыванын
НЫЯКТАРЫ**
Молодежь Тувы

СЫЛДЫСЧЫГАШ

РЕКЛАМА НА РАДИО
«ЗВЕЗДА-КЫЗЫЛ» 104.4. FM
*ОТ 99 рублей

**ИЗГОТОВЛЕНИЕ
СУВЕНИРНОЙ
ПРОДУКЦИИ**
Кружки, тарелки, магниты,
футболки, бейсболки с нанесением

TMG

**РАЗМЕЩЕНИЕ ПЛАТНЫХ
УСЛУГ НА САЙТЕ «ИА
«ТУВАМЕДИАГРУПП»**

8-923-267-07-49 2-18-10
ул. Красноармейская, 100
каб. 309

| ЛИТЕРАТУРА |

Баштайгы тыва электроннуг библиотека

Республиканың бичии уругларының К.И. Чуковский аттыг библиотекасының номчукчулары болгаш библиотеканың ажилдакчылары сентябрь 16-ның хүнүн тыва дылда чечен чогаал номнарының электроннуг библиотекасының төрүттүнгөн хүнү деп санап турарлар. Чүге дээрге 2022 чылдың сентябрь 16-да Тыва үндезин культура төвүнө олар чогаалчылар болгаш номчукчуларны чыып, тыва дылда "Tuva_read" (Тыва номчуп тур) деп электроннуг номнар библиотекасы биле таныштырган.

Электроннуг номнар библиотекасы биле таныштырылган үезинде тыва дылда электроннуг номнары парлап үндүрери белен звес ажил болган деп, Чуковский аттыг библиотеканың ажилдакчылары чыылган чонга тайылбырлааннар.

2021 чылда Тываның библиотекаларының ассоциациясы биле республиканың бичии уругларының К.И. Чуковский аттыг библиотекасы "Tuva_read" төлевилелди боттандырып камгалап, 2 207 010 рубль акша түнүг федералдыг грантыны ойнап алганнар. Ол чылын Россияның Президентизиниң культура инициативаларының фондузунун чарлааны грантының негелделери К.И. Чуковский аттыг библиотеканың болгаш Тываның библиотекаларының ассоциациясының ажилдап кылган төлевилелдинге дыка-ла дүгжүр болган. Бо төлевилелдин ачызында тыва национал литература делегейиниң делгемнеринче улам тарап неперезэн. "Tuva_read" электроннуг библиотекаже кирген 1000 электроннуг болгаш 100 аудионумнары тыва чечен чогаалга сонугалдыг кижилер бүрүзү делегей четкизи интернеттен номчуп болур. Эң ылаңгыя каданың байдалы кызыгаарлыг номчукчуларга "Tuva_read" төлевилел улуг ачы-дузалыг болган, олар ам тыва чогаалчыларның чогаалдарын, тыва улустун аас чогаалы – тоолдарны, тоолчургу чугааларны дээш өске-даа тыва дылда чогаалдарны номчуп болур аргалыг апарганнар.

"Tuva_read" төлевилелди рес-

публиканың бичии уругларының К.И. Чуковский аттыг библиотекасының ажилдакчылары, Тываның библиотекаларының ассоциациясының кежигүннери болгаш Тыва национал оркестриниң хөгжүмчүлери демнежип боттандырганнар. Ол нарын болгаш берге ажил болган. Ооң дугайында К.И. Чуковский аттыг библиотеканың директору, "Tuva_read" төлевилелдин удуртукчузу Сылдысмаа Лопсан чугаалап берген.

1 миллион 695 муң рубль өртектиг сканерни садып алырындан безин белен звес ажил – "Tuva_read" библиотекага кирер чогаалдарның авторлары, бистиң аравыста чок чогаалчыларның чогаал өнчүзүнүн салгакчылары оларның ажи-төлү биле дугуржулгалар чарары болган. Авторларның эрге-ажыктарының дугайында Россия Федерациясының хоойлу-дүрүмү ёзугаар чогаал өнчүзүнүн салгакчыларының чөпшээрели чокка чогаалчыларның чогаалдарын "Tuva_read" библиотекага кирип болбас. Амгы үеде бистиң аравыста чок чогаалчыларның чогаал өнчүзүнүн салгакчыларын дилеп тыварына, оларның чөпшээрелин ап, дугуржулгалар чарарына улуг күш, хөй үе эрткен. Оларны интернетте социал четкилер, суурларда библиотекалар болгаш харын-даа мырыңай тус чер эрге-чагыргалары дамчыштыр дилеп турган. Чижээлээрге, чогаалчылар Бижек Комбу, Артык Ховалыг, Зоя Донгак сугларны Москва хоорайдан дилеп тыпкан. Тыва улустун чогаалчызы Салим Сүрүн-оолдун уруу Маргарита Салимовнаны Польшадан, чогаалчы Владимир Кара-Салдын уруу Елена Владимировнаны Моолдан дилеп тыпкан, оларның ачаларының номнарын "Tuva_read" төлевилелге кирип чөпшээрелди алган.

К.И. Чуковский аттыг библиотеканың ном саңында тыва чогаалчыларның номнарының аразындан 450 ном чок болган хараазында оларның чамдызын республиканың шупту библиотекаларындан, номчукчуларның хууда библиотекаларындан дилеп тыпкан, сканерге хоолгалааш, номнары шыгжап чоруур кижилерге болгаш библиотекаларга дедир эгиткен.

Черле ынчаш, К.И. Чуковский аттыг библиотека тыва национал литератураны камгалап кадагалаар талазы-биле улуг ажилды чорудуп келгенин демдеглээр апар. Саадак Очур-ооловна Салчак бо библиотеканың директорунга ажилдап тургаш, 1990 чылдарның эгезинде тыва национал литература килдизин аңгылап тургускан. Бо чүүл тыва дылда номнары камгалап кадагалаарына улуг ужур-дузалыг, "Tuva_read" төлевилелди боттандырына база салдарлыг болганы чугаажок.

Тыва национал литератураны, эң ылаңгыя бичии уругларга тыва дылда чогаалдарны непередип сургакчылар ажил-херекти К.И. Чуковский

аттыг библиотеканың чогаалчы үзел-чүткүлдүг коллективи моон-даа соңгаар улам хөгжүдүп уламчылаар.

"Tuva_read" (Тыва номчуп тур) деп электроннуг библиотека-биле таныштырылган үезинде төлевилелдин удуртукчузу Сылдысмаа Лопсан:

– Бо төлевилелди ам-даа сайзыраңгайжыдар, аңаа чаа чогаалдарны кирип бис, Электроннуг номну номчааш, боттарыңарның саналдарыңарны кириңер. Электроннуг номнар саазына парлаан номнары долзуу-биле солуп шыдавазы билдингир. Сан-чурагайлыг технология дыка сайзырап турар үеде электроннуг номнар база биске ажыктыг, кайы-даа хевирде номнары номчуур бис – деп чугаалаан.

Республикада чогаалчыларның ийи чогаалчы эвилелдери ажилдап турар. Тыва чечен чогаалды хөгжүдеринге, салым-чаянныг аныяк авторларны илередиринге эвилел бүрүзү бодунун үлүүн көргүзөр дээрзин амыдырап көргүскен. Тываның чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Сайлыкмаа Комбу, Тыва Республиканың чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Саяна Өндүр олар тыва чогаалдың төөгүзүгүне туруп көрбээн кайгамчыктыг болуушкун "Tuva_read" (Тыва номчуп тур) деп төлевилелди боттандырганы, тыва чогаалчыларның номнарын электроннуг хевирге үндүргени дээш байыр чедирип, моон-даа соңгаар чогаалчы чедишкиннерни күззэннер.

Тыва чечен чогаал номнарының электроннуг библиотеканын тургусканы тыва чогаалчыларның улуг назы-харлыг чогаалчыларынга дыка өөрүнчүг болган. Тываның улустун чогаалчызы Кара-Күске Чооду:

– Меңээ, "эрткен вектиң эленди-зи, чаа вектиң чамашкызы" чогаалчыга мээң номнарым электроннуг библиотекада киргени дыка өөрүнчүг-дүр. К.И. Чуковский аттыг библиотекага улуу-биле өөрүп четтиргенимни илередип тур мен – деп чугаалаан.

Тыва улустун чогаалчызы Черлиг-оол Куулар, Чаа-Хөлдөн чогаалчы Дегут Демчик, бичии уругларга "Алдын кушкаш" журналдың кол редактору, Россияның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Александр Шоюн, тыва дылдың болгаш чогаалдың шинчилекчилери эртемденер Екатерина Чамзырын, Мира Бавуу-Сюрюн, тыва чогаалчыларның салгакчы ажи-төлү дээш өскелер-даа "Tuva_read" (Тыва номчуп тур) деп төлевилелди боттандырганы, бичии уругларга тыва чогаалдарның электроннуг библиотеканын тургусканы Тываның төөгүзүндө бурунгаар депшилгелиг, тыва ниитилелдин хөгжүлдизинге улуг ужур-дузалыг болуушкун деп демдегелеп турганнар.

/ Шаңгыр-оол СУВАН,
Тываның улустун чогаалчызы.
К.И. Чуковский аттыг
библиотеканың чуруу.

Кадык болуру – бодундан хамааржыр

Республиканың халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң улуг эмчизи, медицина эртемнериниң кандидаты, ТР-ниң алдарлыг эмчизи Анна Александровна Сарыглар социал четкиде бодунун блогунда кижиниң кадык чүгле бодундан дорт хамааржыр дугайында мынчаар бижээн:

– Бо хүннерде ковидтен арааш, эмчиде чыдар улустун саны звээжеп турар-даа болза, амбулаторлуг эмнээшкенин ап турар улус база бар.

Эскерип көөр чүве болза, бо хамчыктыг аарыгдан араан улустун 80 хуузу тарыдып албаан улус болуп турар. Амгы үеде мени дүвүредип турар чүүл – школа барып турар уруглар. Бичии уруглар ковидти чиик эртип шыдаптар деп бодаан ажы чок. Чүге дээрге бо халдавырлыг аарыгдан араан соонда, уругларның 30 хуузу ам-даа шагзыргай, кичээнге чок, шала оожум боданыр хевээр болуп турар. Маңаа дараазында чүүлду чугаалаксап тур мен – кажан-даа кижилер чүгле боду бодунга ынанар, дузалаар учурлуг!

Баштай бодалдарны шын угланышкынче таптыг аайлап алыр – бир дугаарында, чок улусуңар аарывазын деп бодаар болзуңарза, иммунитетти быжыглар дээш кызар болза эки. Ол дээрге ыт-кады болгаш өске-даа организм быжыктырар эм шынарлыг ояттар хандызын ижер, күш-шыдал сайзырадыр сула шимчээшкенин, йоганы кылыр, эртен-не арыг агаарга агаарлаары-дыр. Ол ышкаш даң бажындан тура чүгле эки бодалдар бодап, эки сеткилдиг болур болзуңарза, шупту чүве эки болур!

Интернетте эмчилерниң ажилына хамаарышкан чондан хомудалдар бо-ла үнүп кээр-дир. Үш чыл дургузунда үзүктел чок бо хамчыктыг аарыг-биле демисежип, чоннуң кадык дээш дүн-хүн чок ажилдап турар эмчилерни кээргээр мен.

Мону чүге бижий бердин дээр болза, бо аарыг үезинде ажилдың хөй болганындан, аар-бергезинден эмчилер шыдашпайн чоруп турлар... А бир звес кижилер бүрүзү бодунун болгаш чок улустунун кадык дээш сагыш човап, камнаныр чүве болза, аарыг-даа өөскүвес, эмчилерге-даа ажилдаары чиик болур ышкажыл. Камгалап маска кедер режимни сагывас, тарыдып алырындан безин оспаксыраар боорга, канчаары ам? Херек кырында араан улустун хөй кезин тарытпаан улус болур-дур. А чамдык таварылгаларда аарыг улус аажок шыжыккан, хорадаан кээр, эмнээшкенин үр чорудуп турар дээш, эмчилерни безин чемелей бээр. Аарыгны оода чартына чедир эмнеп алыры, бежен хуузуңда аарыг улустун боттарындан хамааржыр, оларның эмчи чурумун шын сагырындан, кадык болуксаан эки сеткилден болгаш эмчиже кирип турган үезинде кадыкның байдалының хире-шаандан. Ону билзе чогуур.

Кижилер бүрүзүгө быжыг кадыкшылды күзедим!

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.

Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000, Тыва Республика Кызыл
хоорай, Красноармейская 100,
каб.29,32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.

Чарлал килдизи – 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

С. Н. Монгуш, А. К. Ооржак –
2-17-94Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы – 2-17-94

Харылзаа, информация
технологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Респуб. лика талазы-
биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары –

ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
пар лаан.(Индекс: 667000, Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүшпейн
барып болур. Айыттыг саннары
болгаш өске-даа фактылары,
дыңнадыгы дээш авторлар боттары
харылаар.
Чагыдылга индекси:
хуу кижилер-ге – П6855,

организацияларга – П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар – 21.00, херек кы-
рында – 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52

телефон че долгаар.

Солуннуң сайтызы:

shyn.ru

Электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы
6966 кезек

2022 чылда «ШЫН» СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 765 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР – 1005,20
рубль.
Тел.: 2-01-35